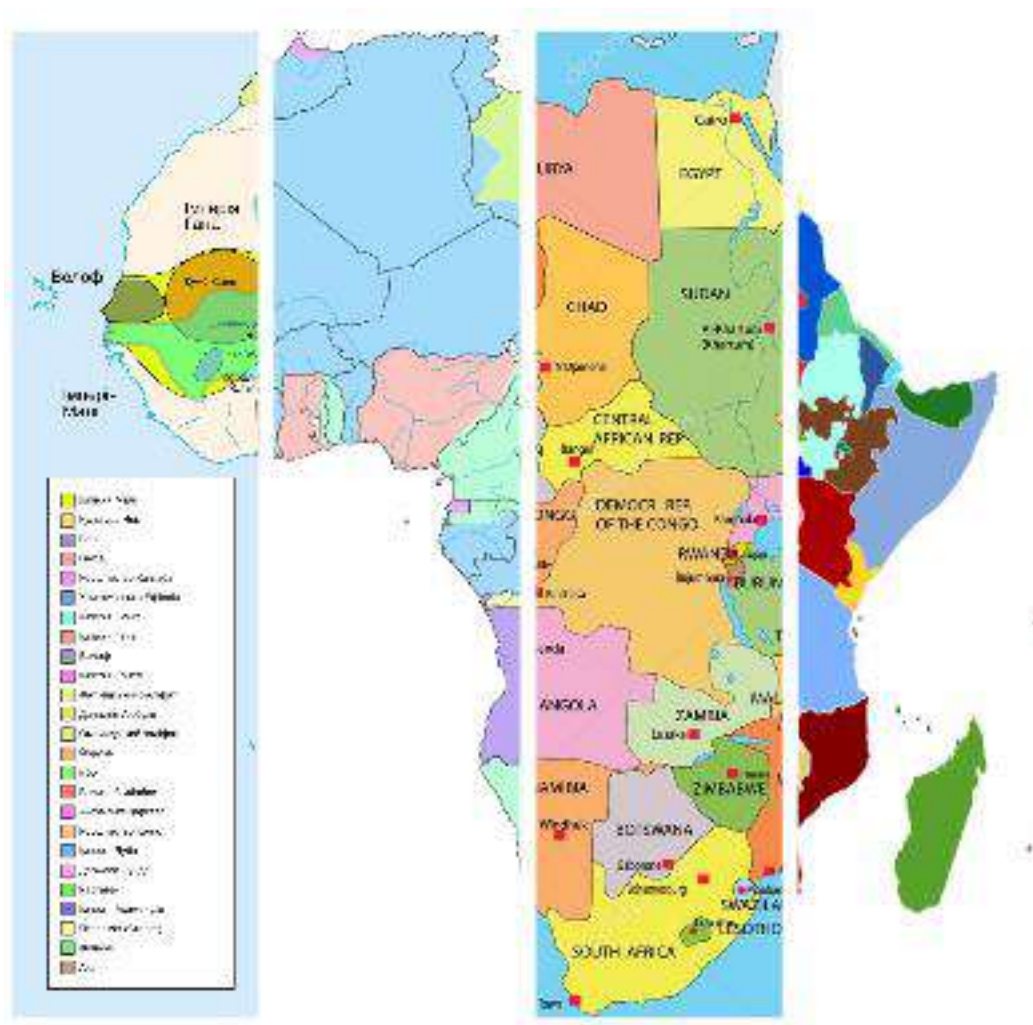

ВАЛЕНТИН СТАФІЙЧУК

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИ АФРИКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

2026

*Рекомендовано до публікації вченою радою географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 1 від 4 вересня 2026 року)*

Рецензенти:

кандидат географічних наук, доцент **Юліан БРАЙЧЕВСЬКИЙ**,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, географічний факультет;
кандидат географічних наук, доцент **Вікторія КІПТЕНКО**,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, географічний факультет.

Стафійчук В. І.

Трансформація політичної карти Африки : Навчальний посібник [електронне видання]
/ В. Стафійчук. – Київ, 2026. – 144 с.

Навчальний посібник містить інформацію про трансформацію політичної карти Африки від античності до сучасності. Зроблені акценти на характеристиці її складових у доколоніальний період; «Битві за Африку» між колоніальними імперіями; етапах і особливостях деколонізації; змінах на сучасній політичній карті, у тому числі у результаті війн, територіальних суперечок, відцентрових рухів; подано погляд на її перспективи та політичні і дипломатичні стосунки між Україною та країнами Африки. Надано перелік запитань для самоконтролю та перелік використаних і рекомендованих джерел для успішного опанування дисципліни.

Зміст посібника відповідає програмі дисципліни «Трансформація політичної карти Африки» для ОНП «Африканістика» освітнього ступеню магістр за спеціальністю «С6 Географія та регіональні студії».

Для здобувачів освіти, викладачів закладів вищої освіти та усіх, хто цікавиться формуванням і сучасним станом політичної карти Африки.

УДК 911.3:32 (6)

© В.І. Стафійчук

ЗМІСТ

Вступ

Тема 1. Античність і Середньовіччя: осередки державотворення.....	6
Тема 2. Трансформація політичної карти Африки в Новий час: держави доколоніальної доби.....	28
Тема 3. Трансформація політичної карти континенту в період колонізації....	54
Тема 4. Деколонізація Африки: трансформація політичної карти у 1920-1970-х роках.....	73
Тема 5. Трансформація політичної карти Африки у період «Холодної війни».....	86
Тема 6. Трансформація політичної карти Африки у 90-х роках XX - на початку XXI століття.....	105
Тема 7. Сучасна політична карта Африки та її можливі трансформації. Сучасний стан і перспективи дипломатичних та політичних відносин України з державами Африки.....	121
Список рекомендованих джерел.....	136
Додаток А. Список суверенних держав на сучасній політичній карті Африки	

Навчальна дисципліна «Трансформація політичної карти Африки» є обов'язковою компонентою освітньо-наукової програми «Африканістика» для підготовки фахівців освітнього ступеню магістр за спеціальністю «С6 Географія та регіональні студії».

«Трансформація політичної карти Африки» є однією з базових дисциплін для вивчення і розуміння багатьох сучасних процесів, що відбуваються в Африці. При її вивченні надається інформація про зміни на політичній карті континенту від античності до сьогодення з акцентами на головних її складових до колоніального поділу, формуванні і динаміці колоніальних імперій, трансформації політичної карти та систем міжнародних відносин після Версальсько-Вашингтонської та Ялтинсько-Потсдамської систем, етапах деколонізації; деталізується сучасна структура політичної карти в розрізі історико-географічних регіонів; акцентується увага на впливі сучасних суспільно-географічних процесів на структуру і перспективи політичної карти континенту. Дисципліна викладається в обсязі 120 год. (4 кредити ECTS), з яких лекцій – 14 год., семінарських занять – 14 год., самостійна робота – 90 год. Завершується складанням заліку.

Мета дисципліни – ознайомлення здобувачів освіти з етапами формування та сучасною структурою політичної карти Африки. Формування у них потреби пошуку глибинних причин, у першу чергу історико-географічних, для розуміння існуючих нині політико-географічних проблем між державами та всередині держав. На цій основі підготовка магістрів до розв'язання задач дослідницького та інноваційного характеру у сфері державного та регіонального управління, просторового планування, міжнародного співробітництва та громадянського суспільства у проєктно-пошуковій та науково-дослідній діяльності з використанням поглиблених знань та розуміння соціально-політичного контексту Африканського континенту.

Завдання дисципліни полягають у формуванні знань та розумінні предметної області, уявленні про світовий процес державотворення на прикладі

Африки, здатності аналізувати склад і будову територіально-політичних систем як складової геосфери на різних просторово-часових рівнях; закріпленні понятійно-термінологічного апарату, що стосується територіально-політичних систем та політичної карти світу і здатності до пошуку, оброблення та аналізу інформації про них з різних джерел, у т. ч. іноземними мовами; усвідомленні взаємовпливу між змінами політичної карти та світогосподарськими зв'язками; наданні розгорнутої інформації про історичні та сучасні форми державного і політико-територіального устрою, етапи формування та сучасну політичну карту континенту і її перспективи; закріпленні здатності оцінювати фактори, що впливають на економічну, соціальну, культурну та політичну динаміку на різних рівнях просторової організації суспільства; спонуканні до збереження та примноження моральних, культурних, наукових цінностей і досягнень суспільства на основі розуміння історії і закономірностей розвитку; виробленні здатності ідентифікувати, аналізувати та пояснювати просторові взаємозв'язки, тенденції розвитку просторових процесів і явищ, просторові трансформації.

Навчальний посібник підготовлено на кафедрі країнознавства та туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

1. *Короткий огляд зародження людської цивілізації в Африці.* Саме в Африці знаходиться один з ареалів найдавніших знахідок австралопітеків або прегомінідів. У 1924 році в Таунгу (нині територія Південної Африки) були знайдені рештки австралопітека, датовані кінцем третинного періоду або початком середньої плейстоценової епохи. Скроня маляти була описана у 1925 році Раймондом Дартом і дозволила зробити висновок, що австралопітеки мали розум, були прямоходячими та створювали примітивні знаряддя праці з каменю. У різних регіонах Африки наявні ареали знахідок й інших носіїв ранніх людських культур – пітекантропів, неандертальців, пресапієнсів. Серед найбільш відомих варто згадати знахідки в:

- ✚ долині річки Аваш і пустелі Хадар (Ефіопія) – одні з найдавніших скелетів австралопітеків: у 1974 році тут знайшли т. з. скелет «Люсі» (скелет людини, що жила тут приблизно 3,2 млн років тому), а у 2000 році знайшли скелет «Доньки Люсі» (ймовірно, скелет належав трирічній дівчинці, що жила 3,3 млн років тому);
- ✚ Стеркфонтейні (комплекс печер біля Йобурга, Південна Африка) – у 1936 році Роберт Брум дослідив скам'янілі останки найдавніших людей, що жили тут від 3,5 до 1,5 мільйонів років тому, та предмети їхнього побуту;
- ✚ Цоділо (Ботсвана) – археологічна зона на території пустелі Калахарі містить понад 4500 наскельних малюнків, що представляють хронологію життєдіяльності людини протягом періоду щонайменше 100 тисяч років.

І хоча належність деяких знахідок (наприклад, поблизу Салданыї, чи Сванскомба) викликає суперечки, саме Африку найчастіше називають місцем походження сучасної людини.

Палеонтологічна теорія африканського походження людини (англ. RSOH, Recent single-origin hypothesis) є одним із можливих пояснень походження анатомічно сучасних людей (*Homo sapiens*). Їй опонує гіпотеза мультирегіонального походження.

За палеонтологічною теорією, анатомічно сучасна людина розвинулася на Сомалійському півострові між 300 000 та 200 000 років тому. Після цього відбулося кілька міграцій *Homo sapiens* з Африки в Європу та Азію, а згодом в Австралію та Америку, де вони з часом повністю замінили інші види людей. Таким чином, теорія африканського походження припускає, що все сучасне неафриканське населення істотно походить від тієї популяції *Homo sapiens*, що покинула Африку після 200 000 року. Вона повністю виключає можливість паралельної еволюції сучасних рис людини в різних регіонах, на чому акцентує увагу гіпотеза мультирегіонального походження, проте не виключає багаторазового змішання між *Homo sapiens* та більш давніми людьми в Європі та Азії. Наприкінці плейстоцену утворюються сучасні людські раси.

Теорія африканського походження людини стала основною в сучасній науці у 1980-их роках завдяки дослідженням сучасної мітохондріальної ДНК, а також доказів на основі фізичної антропології архайчних залишків. У 2010-их роках було знайдено докази схрещування між *Homo sapiens* та архайчними людьми в Євразії та Океанії, але не в Африці. Це означає, що хоча все сучасне неафриканське населення здебільшого походить від вихідців з Африки, воно більшою чи меншою мірою має також спорідненість із регіональними варіантами архайчних людей.

Виходячи з вищесказаного, можна припустити, що і перші форми суспільної організації людей, що стали праобразом держав, виникають саме на Африканському континенті.

2. *Характеристика осередків державотворення Античного часу.*
Концентрація людей у долинах великих річок чи узбережних зонах зі сприятливим кліматом стає передумовою для поступового формування міських або високих культур. Високі культури в Африці виникають саме як потамічні або річкові. Вздовж Нілу виникають і розвиваються численні міста: Мерімде, Фаюм, Таса, Бадарі, Негада тощо. Владу у них найчастіше здійснює фараон, якого шанують як сина або самого Бога. Релігія формує державний апарат. Оскільки усі

високі культури прагнули розширити свої території, то міста-держави з плином часу стають регіональними та, у тогочасному розумінні, світовими державами.

Найвідомішою і добре вивченою стародавньою державою Африки є Єгипет, проте хронологічно він навряд чи був першим. Зокрема, давньоєгипетські джерела прямо вказують на те, що прабатьківщиною єгиптян і колискою єгипетських богів був Пунт. На жаль, відомості про державотворення в Африці за межами долини Нілу до появи Стародавнього Єгипту є дуже обмеженими.

Коротко охарактеризуємо найвідоміші державні утворення Африки Античного часу:

Єгипет (3150-30 до н. е.)¹

Після доісторичних культур **Бадарі, Мерімде й Нагади** близько 3000 року до н. е. утворюються Верхньоєгипетська та Нижньоєгипетська держави. За часів правління Нармера та Аха обидві держави об'єднуються і закладається столиця Мемфіс. З 3150 по 30 рік до н. е. історія Стародавнього Єгипту розвивалася як низка періодів стабільності, що чергувалися з так званими «перехідними періодами» відносної нестабільності. Періоди стабільності припадали на одну з трьох епох: Стародавнє, Середнє та Нове царства.

Стародавнє царство включає три основні етапи: Тінітська епоха, Епоха пірамід і Перший перехідний період. На перших етапах держава сильно централізована. Фараон є абсолютним спадковим правителем і втіленням бога-сокола Гора; з 4-ої династії – сином бога сонця Ра. Важливу роль відіграють жреці. Країна поділялася на номи. Номархи призначалися фараоном з числа знаті або провінційних вельмож. Постійного війська не було. Правопорядок забезпечувався судами. Здійснювалися торгівля з Сирією та Пунтом, походи на Лівію, Нубію і Палестину.

Період **Середнього царства** розпочинається у 2055 році до н. е., коли після низки збройних конфліктів Ментухотеп II з Фів знову об'єднує Єгипет. Централізація влади призводить до втрати влади номархами. Найбільшого

---

¹ Тут і надалі вказані найбільш поширені у наукових колах дати існування держав

розквіту держава досягла у 1878-1841 до н. е., коли за правління Сесостріса III Єгипет поширив вплив на Нижню Нубію і налагодив торговельні шляхи до Червоного моря, Синайського півострова, Пунту. Криту, Біблу. Внутрішньополітичний розбрат і вторгнення гіксосів у 1650 до н. е. передують новому «перехідному періоду».

Засновником *Нового царства* стає Яхмос I, який виганяє гіксосів. За часів правління представників XVIII-XX династій Єгипет стає «світовою» державою, поширюючи військовий, торговельний і культурний вплив далеко за межі власних кордонів. Поступово зростає могутність жреців, посилюються внутрішні розбіжності та нарастають зовнішні загрози. Близько 950 року до н. е. владу захоплює лівійський ватажок Шешонк та виганяє жерців (окремі втікають в Нубію і їхні нащадки близько 750 року до н. е. засновують теократичну державу зі столицею **Напата**).

Для пізнього періоду характерні конфлікти і почергове ефіопське та асирійське панування на території Єгипту. Останній розквіт держави відбувається за Амасіса (Яхмоса, Нехо) у 569-525 роках до н. е., коли Єгипет стає значною морською державою в Середземномор'ї і підтримує зв'язки з грецькою ойкуменою. Перський цар Камбіз II у 525 році до н. е. розбиває єгипетське військо і перетворює Єгипет на провінцію. У 332 році до н. е. Єгипет підкорює Александр Македонський, а з 304 року до н. е. розпочинається правління Птолемейів. З 30 року до н. е. стає римською колонією.

Пунт (2500-980 до н. е.)

Королівство Пунт, ймовірно, було прабатьківщиною єгиптян. Суперечки з приводу його розташування тривають до нашого часу, так як єгипетські джерела з усією точністю повідомляють лише той факт, що Пунт знаходився на південному узбережжі Червоного моря і був важливим торговельним партнером Єгипту. Відсутні відомості про те, що будь-коли єгиптяни вели війни з Пунтом: ймовірно, це пояснюється тим, що ця земля розташовувалася недостатньо близько для ведення загарбницьких воєн.

Найновіші дослідження вказують на те, що він знаходився на північному Заході Еритреї. Історики припускають, що Пунт міг перебувати на прибережній

території від сучасного Судану до Сомалі, хоча висувуються і теорії, що пов'язують Пунт зі згаданими в «Біблії» Офіром і Савським царством, розташованими на території Аравійського півострова. Цілком можливо, що Пунт охоплював територію обабіч Червоного моря і Аденської затоки. У наші дні на честь античного королівства названо Пунтленд, складову Сомалі з потужними відцентровими настроями.

Куш або Мероїтське царство (1070 (780) до н. е. – 550 н. е.)

Це стародавнє царство існувало у північній частині території сучасного Судану (Нубії) та на півдні Єгипту з XI (інші дані – VIII) століття до н. е. по VI століття н. е. Незважаючи на хронологічний розрив, Куш є культурним та політичним наступником міста-держави **Керма**, яке у різні періоди було важливим військовим суперником або торговельним і культурним партнером Єгипту. У 2450-1450 роках до н. е. Керма була домінантною політичною силою між першим та четвертим порогами Нілу. Найбільш численні укріплення в історії Середнього царства були споруджені єгиптянами для захисту своїх кордонів і торговельних шляхів від набігів саме з Керми. За Нового царства більша частина Нубії була провінцією Єгипту, а з його розпадом кушити близько 1070 року до н. е. відновлюють своє царство зі столицею в Напаті.

Окремі історичні джерела вважають початком Кушитського царства середину VIII століття до н. е., коли під владою Алари була об'єднана територія Верхньої Нубії від Мерое до третього порога Нілу. Наступники Алари у VIII столітті до н. е. навіть були правителями Верхнього та Нижнього Єгипту. Влада царства в Єгипті досягла найвищої точки під час правління Піанхи, який завоював весь Єгипет до 20-річного віку і поклав початок XXV єгипетській династії. Останнім кушитським царем, який спробував відновити контроль над Єгиптом, був Танутамон, який зазнав нищівної поразки від асирійців у 664 році до н. е. У 591 році до н. е. єгиптяни вчергове вторглися в Куш та розграбували і спалили Напату.

Альтернативна теорія стверджує, що існувало дві окремі, але тісно пов'язані одна з одною держави, з центрами в Напаті і Мерое. Держава зі столицею в Мерое поступово затьмарила свою північну сусідку. На північ від

Мерое не знайдено нічого схожого на царську резиденцію, і, можливо, Напата була тільки релігійним центром. Проте вона залишалася важливим центром, оскільки тут коронували і хоронили царів навіть у періоди, коли вони жили в Мерое. Остаточне перенесення столиці до Мерое сталося близько 300 року до н. е., коли монархів стали ховати там, а не в Напаті. Ймовірно, що цей перенос відображає звільнення монархів від влади жерців Напати.

Про царство Куш у мероїтський період є дуже мало інформації. У ранній період кушити використовували єгипетські ієрогліфи, але в мероїтський період була розроблена нова, досі не до кінця розшифрована мероїтська писемність. Країна торгувала і воювала зі своїми сусідами та продовжувала будувати пам'ятники й гробниці.

Кушитське царство залишалось потужною регіональною державою до IV століття н. е., коли внаслідок погіршення кліматичних умов, внутрішніх чвар та іноземних вторгнень почало занепадати. У 350 році його захопила держава **Аксум (I ст. – 960)**. Немає доказів, що аксуміти залишалися в регіоні надовго, проте їхній негус Езана прийняв титул «Цар Ефіопії» (давні греки також називали Куш Ефіопією) і ця традиція збереглася до Нового часу. Після цього Кушитське царство розпадається на три державні утворення: **Нобатію (бл. 400 – VII ст.), Макурію (V-XV ст.) та Алодію (Алву; VI ст. – бл. 1500)** (нубійські християнські держави, які довгий час чинили опір ісламізації регіону).

Карфаген (814-146 н. е.)

Середземноморське узбережжя Африки в античний період часто перебувало в полі зору «народів моря». Вихідці з Азії та Європи засновували тут свої колонії. Наприклад, фінікійці з Тиру у 814 році до н. е. на півночі сучасного Тунісу засновують Карфаген. Після завоювання асирійцями метрополії (міст-держав Фінікії), відбувається політичне піднесення колонії. З 650 року до н. е. Карфаген вже має власний флот і сухопутне військо, поступово перепідпорядковує собі інші фінікійські колонії та стає впливовою державою з численними володіннями в Африці та Європі. Державний устрій Карфагену, на основі праць Арістотеля та Полібія, характеризують як аристократичну республіку на чолі з Радою старійшин. Законодавча влада належала сенатові.

Після Пунічних воєн (III-II століття до н. е.) проти Риму (паралельно відбувається війна з **Нумідійським царством (202-46 до н. е.)** – потужним і великим за площею королівством на території Алжиру, Тунісу, Лівії та Марокко) Карфаген втратив свої завоювання і був зруйнований у 146 році до н. е. Частину його території перетворили на римську провінцію Африка, пізніше – на колонію.

Мавретанія (225 до н. е. – 44 н. е.; 431-698 н. е.)

Це незалежне берберське королівство займало території півночі нинішнього Марокко та заходу Алжиру і не мало стосунку до атлантичного узбережжя Сахари, де знаходиться сучасна Мавританія. Ймовірно, воно сформувалося у IV столітті до н. е. як племінна держава маурів (від якої також з'явилась назва мавр) зі столицею у Волубілісі. Її легендарному правителю – царю Атласу – приписують створення небесного глобуса. З часу Другої Пунічної війни наявні історично підтверджені дані про царів Мавретанії. Держава по-різному контактувала з Нумідією та брала активну участь у громадянських війнах Римської республіки. На рубежі епох Рим активно втручався у внутрішні справи Мавретанії: у 25 році до н. е. перетворив її на клієнтську державу, а в 44 році – анексував. У 45 році імператор Клавдій розділив провінцію на Цезарейську та Тингітанську уздовж річки Мулуя. Незалежне королівство з такою назвою існувало також у 431-698 роках.

Отже, головним осередком державотворення в Африці античного періоду був басейн Нілу, північ Африканського Рогу та середземноморське узбережжя континенту. У цей період відбувся перехід від міст-держав до великих за площею завойовницьких держав, окремі з яких претендували на статус провідних у тогочасному світі. Панівною формою правління були монархії, де правителі уособлювали богів або їхніх нащадків. Серед найвпливовіших держав лише Карфаген мав аристократично-республіканський устрій. На початку нашої ери в регіоні поширюється християнство. Відомості про решту континенту були дуже обмеженими, проте на наступному етапі ситуація змінилася.

3. Характеристика важливих осередків державотворення в Середні віки. Провідними осередками державотворення на початку періоду продовжує

залишатися Північна Африка, яка тісно вплетена у процеси, що відбуваються в басейні Середземного моря, та Африканський Ріг. Поступово розширюються відомості про зону Сахелю та потужні середньовічні імперії в західній і центральній її частині.

Після занепаду Риму наступним вагомим завойовником на півночі континенту стали вандали. **Королівство вандалів і аланів** або **Африканське королівство** існувало у **435-534 роках**. Після завоювання Карфагену у 439 році римляни визнають новоутворену державу. Вандали панують у західному Середземномор'ї і систематично чинять тиск на Рим. У 534-535 роках державу завойовує Візантія, перетворюючи її на власну префектуру, а пізніше – Африканський екзархат.

Наступним завойовником Північної Африки стають араби, які докорінно змінюють не лише політичну карту регіону, а й визначають його релігійну картину аж до сьогодні. Вже на початку 640-х років розпочинається завоювання Єгипту. До кінця VII століття араби володіють практично усім узбережжям Північної Африки та поступово їхній вплив поширюється на південь. Командувачі арабськими окупаційними військами водночас стають цивільними намісниками халіфа та релігійними правителями, відтворюючи теократичну структуру правління на місцях. Весь завойований арабами простір у **661-750 роках** входив до складу **Омеядського халіфату** зі столицею в Дамаску. У 750 році влада перейшла до Аббасидів з Багдаду. За часів **Аббасидського халіфату (750-1258, 1261-1517)** розпочинається занепад централізованого правління в Африці і місцеві династії стають самостійними. Наприклад, владу в Марокко і на заході Алжиру отримують **Ідрісиди (788-974)**, в Іфрікії (сучасний Туніс) – **Аглабіді (800-909)** тощо.

Чергову спробу об'єднати всю Північну Африку робить династія Фатімідів. На піку могутності **Фатімідський халіфат (909-1171)**, столицею якого з 973 року був Каїр, включав територію від сучасного Марокко до Сирії. **Зіріди (972-1167)** – намісники Фатімідів в Іфрікії доволі швидко стають самостійними і поширюють владу Кайруана на Марокко, Алжир та Лівію. У **1014-1152 роках** на півночі Алжиру вже править династія **Хаммадідів**, а в Марокко – **Альморавідів**.

(1040-1147), Альмохадів (1121-1269), Маринідів (1244-1465), Ваттасидів (1472-1554).

Після Фатімідів владу над Єгиптом отримують **Аюбіді (1171-1250)**. Номінально визнаючи сюзеренітет аббасидських халіфів, Аюбіді претендували на владне положення в мусульманському світі. Здобувши перемогу над військами Єрусалимського королівства, Салах ед-Дін (засновник династії курдського походження) відвоював у християн Палестину, поклав на себе халіфські прерогативи та прийняв титул «хадім аль-хурамейн» («служитель обох священних міст»), який носили правителі Єгипту до 1517 року. У **1250-1517** роках Єгипет був центром ісламського **Мамелюцького султанату**. Він управлявся династіями, що походили із професійних вояків – мамлюків, колишніх рабів із Північного Причорномор'я і Кавказу. Під керівництвом мамлюків мусульмани Близького Сходу змогли зупинити хрестові походи із Західної Європи та монгольську навалу. У 1517 році Селім I здобуває Єгипет і перетворює його на складову Османської імперії. Тріполі, Туніс, Алжир також стають її васальними державами.

Вище перераховані найбільш впливові середньовічні державні утворення Північної Африки, проте у різні періоди тут існувала значна кількість локальних династій та більш дрібних держав. Конфлікти між державами і правителями часто супроводжувалася протистоянням сунізму, шіїзму та інших течій ісламу і повним витісненням християнства зі сфери державного управління в регіоні.

Крім того, починаючи ще з VII ст., *арабськими торговцями освоювалися та ісламізувалися* й інші регіони Африки, особливо Сахель, Африканський Ріг та узбережжя Індійського океану.

Вздовж торговельних шляхів *в зоні Сахелю та південніше* існували та змінювали один одного ціла низка державних утворень, особливістю яких був імперський характер (обширні завоювання одним із народів своїх сусідів) та нестабільність. У західній частині Сахелю найбільш відомими були:

Імперія Гана або Гана-Вагаду (III-XIII ст.)

Ця раньофеодальна держава існувала на території південної частини сучасної Мавританії, на заході Малі і частково на сході Сенегалу. Вважають, що

вона була першим за часом централізованим державним об'єднанням у Західному Судані. У період свого розквіту була середньовічною імперією племінного союзу сонінке.

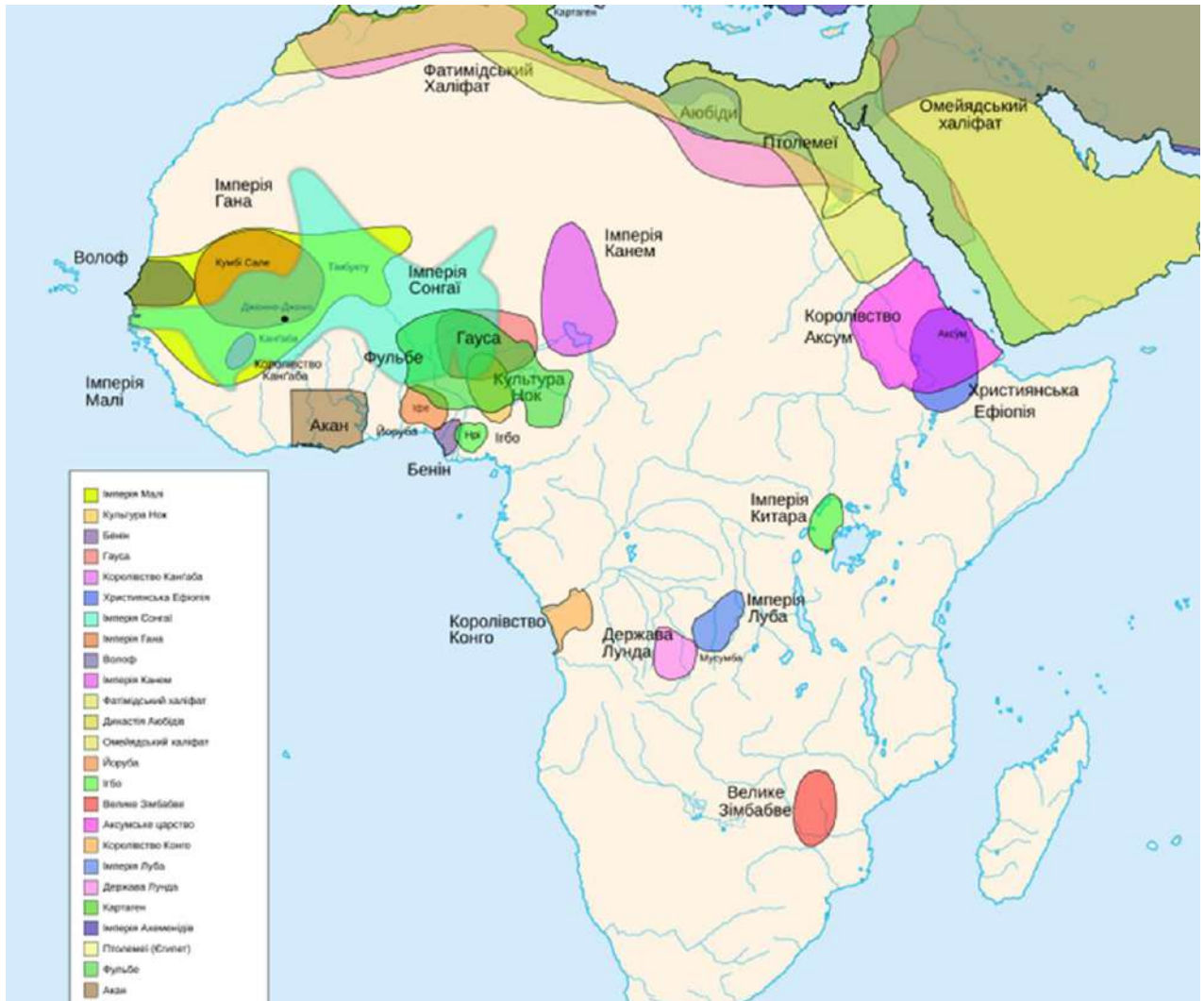
На ранньому етапі свого існування держава Гана була міцним міжплемінним берберським союзом **Авкар**, що контролював увесь регіон. Втім, багато дослідників не поділяють точку зору, що Імперія Гана – пряма наступниця Авкару, і схильні виводити початок держави Гана-Вагаду з середини VIII століття, тобто з часу завойовницької активізації сонінке.

Не пізніше 2-ої половини VII століття сонінке мігрують з території нинішнього Алжиру на територію сучасної Мавританії і засновують міцний племінний союз Вагаду. У VIII столітті Вагаду являє вже достатню потугу, щоб вести війни з сусідніми державами та розширювати межі власної імперії.

Імперією сонінке управляв гана, влада якого обмежувалася племінною знаттю. Між окремими представниками знаті чітко розподілялися обов'язки та права у сфері адміністрування, податків, судочинства тощо. Місцева влада і суди суворо контролювалися центром. Питання війни і миру мали право ухвалювати лише правитель і його радники. Соціальній організації імперії сонінке притаманний чіткий ієрархічний поділ його членів згідно з походженням. Вона є взірцем феодально-аристократичного суспільства з ознаками рабовласництва.

Наприкінці XII століття відбувається послаблення імперії. На короткий період – 70-80-і роки – її завойовують Альморавіди. Після цього набирає ваги і вибудовує власну імперію колишній васал Вагаду – держава **Сосо (XI-XIII ст.)**. Оскільки її володарі теж носили титул «гана», а сонінке продовжували бути панівними, то в окремих джерелах її називають Пізньою Ганою.

Втім, владу Сосо не визнавали інші держави (наприклад, **Діафану, Сама, Дженне, Малі**), що утворилися внаслідок розпаду Вагаду. Правителям імперії доводилося боротися і проти своїх східних та південних сусідів. Необхідність заручитися підтримкою берберів для ведення завойовницьких війн та посилення свого становища змушують гана прийняти іслам. Найвищого розквіту імперія досягла за часів правління Сумаоро Канте (1200-1235), якого згодом розгромила Імперія Малі.

Рис. 1.1. Ареали найвідоміших середньовічних держав Африки до середини XV століття [запозичено з African-civilizations-map-pre-colonial.svg: ZyMOS]

✚ Імперія Малі (1235-1610)

На початку XIII століття правителі Малі, однієї з південних частин Гани у міжріччя верхів'їв Нігеру і Гамбії, поширили владу на всю колишню імперію, утворивши за часів Сундіати Кейти нову централізовану державу. Своєї могутності вона досягає на початку XIV століття. У період розквіту Малі була найбільшою імперією Західної Африки, простягаючись широкою смугою від узбережжя Атлантичного океану до заходу сучасних Малі і сходу Нігеру. За площею її згодом перевершила лише Імперія Сонгаї. Імператори Малі були відомими у всьому мусульманському світі і сприяли популяризації ісламу у підконтрольних територіях. Народ бамбара мав значний вплив на культуру регіону завдяки поширенню своєї мови, законів і звичаїв.

Від початку XV століття у результаті міжусобних війн Малі поступово втрачає вплив на користь Гао, який стає центром зародження Імперії Сонгаї. Остаточно припинила своє існування у 1610 році у результаті поділу між синами імператора Махмуда Кейти IV.

✚ Імперія Сонгаї (1462-1591)

Сонгаї або Сонгай досягає розквіту і стає найбільшою за площею середньовічною державою у Західній Африці на рубежі XV-XVI століть. Столицею імперії є Гао.

Рання історія сонгаїв та їхніх правителів, як і в багатьох подібних ситуаціях, збереглася лише в усних традиціях. Важливу роль у їх становленні відіграло зростання транссахарської торгівлі та контроль над важливими шляхами, що проходили через Гао. На початок X століття вже існувало місцеве королівство, яке на початку XIV століття потрапляє під владу Імперії Малі. Як зазначалося вище, ослаблена Малі у 2-ій половині XV століття дуже швидко потрапляє у залежність від колишнього васала. Першого періоду свого розквіту Імперія Сонгаї досягає за правління Сонні Алі (1464–1492). Його син у 1493 році втрачає владу в результаті державного перевороту, організованого одним із генералів. І хоча генерал Мохаммад Туре, що правив у 1493-1528 під титулом «аскія», ще більше розширив територію імперії, встановив контакти з державами Азії і Європи та здійснив цілу низку адміністративних, аграрних і податкових реформ, часті перевороти його наступників зумовили занепад Сонгаї. Після поразки в битві при Тондібі (1591) Імперія Сонгаї припинила своє існування і частина її територій увійшла до складу **Марокко**. Державотворення народу сонгаї було продовжено у формі **Королівства Денді (1591-1901)**, що існувало на стику кордонів нинішніх Нігеру, Нігерії та Беніну.

✚ Імперія Волоф (1360—1549)

Держава Волоф виникла і розвинулася в області Ваало, що знаходиться на півночі нинішнього Сенегалу. Незалежність від Малі здобуває близько 1360 року. За легендою, засновник імперії був нащадком Альморавідів та правителів **Текруру (IX ст. – 1456)**. До її складу входили прибережні території між річками Гамбія і Сенегал, а вплив поширювався далеко вглиб континенту. Імперія

складалася з 5 ламанатів (Баол, Ваало, Кайор, Салум і Сіне), що до утворення імперії були окремими утвореннями. Імператор, що носив титул «бурба», мав абсолютну владу в питаннях оборони, торгівлі та оподаткування, проте не втручався у місцеві справи, де влада залишалася за родами давніх правителів держав, з яких сформувалася імперія. Крім народу волоф, тут проживали серер, сонінке, фульбе, бербери. Іслам ще не був поширеною релігією і його сповідували переважно представники управлінської верхівки.

Період розквіту припадає на кінець XIV – середину XV століть. У цей час Волоф мала торговельні стосунки не лише з сусідами та мусульманським світом, а й з Португалією. До середини XVI століття чередувалися періоди централізації та міжусобиць. Повстання фульбе на півночі та наступне заснування держави **Фута Торо (1512-1776)**, зумовили швидкий розпад Імперії Волоф. Остаточно вона припинила своє існування у 1549 році, коли у битві при Данкі Волоф зазнав поразки від повсталого **Кайору (1549-1886)**. Крім вищезазначених, на території імперії утворилися **Салум (1494-1887)**, **Сіне (1549-1871** (втрата незалежності) **1969** (скасування монархії)), **Королівство Волоф (1549-1890;** під владою правлячої династії залишилася незначна територія), **Баол (1549-1894)**, **Ваало (1560-1855)**.

Подібні процеси щодо державотворення та проникнення ісламу у владні верхівки відбуваються і у центральних районах Сахелю. У Середні віки найбільшими та найвпливовішими державами тут були:

Імперія Канем (бл. 700-1376)²

Імперія Канем у період свого розквіту займала величезні території сучасних Чаду, Нігеру, Лівії та прилеглих держав і була важливим центром торгівлі, згодом – ісламу. Її столиця – Нджимі, із заснування якої у 700 році і розпочинається історія імперії, знаходилася на північний схід від озера Чад. До приходу на рубежі VII століття кочових племен загава, в районі озера Чад існувала децентралізована система міст-держав сао. Загава повністю підкорили

² За іншими даними – бл. 700-1902, а історія імперій Канем і Борну є лише етапами існування Імперії Канем-Борну

й асимілювали сао, але при цьому запозичили частину їхніх звичаїв і способу життя.

Історія Канема з XIII століття добре відома завдяки «Королівській хроніці». Місцеві царі носили титул «маї», володіли божественною владою і вважали, що іслам поширює небезпечні ідеї рівності усіх перед Аллахом. Лише в XI столітті маї приймають іслам. У 1085 році відбувається зміна місцевої династії Дугува (прихильники ібадизму) на засновану бербером Хуме династію Сайфава (сунізм). Найбільшого економічного піднесення та територіального розширення Канем досягає за правління маї Дунами II Даббалемі (д/н-1248) з династії Сайфава. Він активно поширював іслам на усі завойовані землі.

Насильне навернення до ісламу підкорених народів стало однією з причин занепаду і наступної трансформації імперії. Конфлікт з народом білала був підсилений значною узурпацією влади царями, внутрішніми та зовнішніми протиріччями і вичерпанням природних ресурсів та призвів у 1376 році до захоплення ними столиці і повалення правлячої династії, яка втекла на захід від озера Чад. Імперський контроль на схід від озера Чад був припинений і білала контролювали Канем до початку XVI століття.

Імперія Борну (1376 – XVI ст.)

Отже, перемога народу білала у 1376 році призвела до переміщення центру ваги до колишньої залежної від Канема держави Борну. Останній правитель Імперії Канем, Омар I, зберігає титул «маї», стає першим правителем Борну і продовжує окремі традиції. На першому етапі свого існування Борну не мала постійної столиці і продовжувала страждати від політичної нестабільності: за наступні менш ніж 100 років на троні змінилося понад 15 правителів. У 70-х роках XV ст. маї Алі-Гаджи засновує постійну столицю Нгазаргаму. Його наступник Ідріс II остаточно повернув вплив над Канемом і розширив межі імперії. При цьому підтримував мир у стосунках з Імперією Сонгаї та державами-містами Хауса (XV-XIX ст.). Маї Борну часто називали себе султанами або халіфами, а з 1814 року стали шеху. Попри зміну економічних моделей, торговельних шляхів, клімату та часті конфлікти з сусідами, особливо туарегами, наприкінці XVI століття імперія досягла піку свого розвитку і

впливовості та ще довго в ранній Новий час залишалася такою [про тогочасні зміни див. лекції 2-3]. Розпад Імперії Сонгаї та занепад Тімбукту і Дженне зробили Борну потужним центром ісламської освіти в Центральній Африці.

За іншим підходом, говорять про єдину історію **Імперії Канем-Борну** від моменту заснування у VII столітті і аж до колоніального поділу європейцями у 1902 роках, що робить її однією з найстаріших і найдовговічніших імперій Африки.

Якщо на заході та в центрі Сахелю після VII століття іслам конкурував з анімістичними поглядами на суспільне та державне життя, то на Африканському Розі і у верхів'ях Нілу його опонентами були декілька християнських держав, серед яких Аксумське царство та Ефіопська імперія. Іслам також доволі швидко поширився вздовж узбережжя Індійського океану. Найвпливовішими державами періоду у Східній Африці слід назвати:

Аксум (I ст. – 960)

Аксумське царство – давня семітська держава на прилеглих територіях сучасних Еритреї, Ефіопії, Джибуті та Судану. У період максимального територіального зростання до його складу входив південний захід Аравійського півострова.

Свою історію Аксум виводив від античного царства, що сформувалося тут у VI-V століттях до н. е., проте невдовзі розпалося. За окремими джерелами, наприкінці I століття правитель міста-держави Аксум підкорив місто-державу Адуліс, що і стало початком формування імперії. У III-IV століттях Аксум підкорює Мероїтське царство і веде активну боротьбу за вплив у басейні Червоного моря та на Аравійському півострові. На початку IV століття цар Езана та його брат Сезане охрещуються і перетворюють християнство на державну релігію. У декілька наступних століть Аксумське царство утримує гегемонію в регіоні та активно протидіє впливам Візантії (у тому числі за допомогою союзів) і Персії, пізніше – Омеядського халіфату. Арабські завоювання в Аравії та на півночі і сході Африки та експансія нубійців, беджа і агау на заході перерізали торговельні та культурні зв'язки Аксуму з басейном Середземномор'я та Індією і вже VIII столітті зумовили занепад царства. В середині X століття відбувся

розпад Аксуму. На зміну аксумським царям до влади в північній та середній Ефіопії прийшла **династія Загве (1137-1270)** з народу агау.

Царі Аксуму носили титул «*нагаша-нагашт*» («цар царів») і їхня влада не була абсолютною. Впливовим органом влади була рада вельмож. Аксумська держава складалася з низки царств та племінних союзів, васальних щодо центру, але з широкими місцевими повноваженнями.

У багатьох джерелах демоніми «аксуміт», «абісинець» та «ефіоп» часто ототожнюють, що дає підстави виводити історію пізнішої Ефіопської імперії ще з аксумських часів [детальніше про неї у наступній лекції]. Вагомими гравцями після розпаду Аксумського царства на території нинішньої Ефіопії також були **Султанат Шоа (896-1286)** і юдейське **Королівство Семін (350-351, 960(1329)-1625)**.

Султанат Адал (1415-1577)

Історичним ядром Адалу були суміжні території Джибуті, півдня Еритреї, центрального сходу Ефіопії та півночі Сомалі з центром у Сайлі. Його попередником на цих землях був **Султанат Іфат (1285-1415)**, правитель якого свого часу підкорив Султанат Шоа. Усі три держави у різні часи були форпостами ісламізації у Східній Африці і постійно ворогували з християнськими Аксумом та Ефіопською імперією, які були їхніми західними сусідами.

До XIV століття Адал був еміратом у складі Іфату. Проте у результаті поразок від Ефіопії останній припинив своє існування і на його місці було засновано вже Султанат Адал зі столицею в Даккарі. Результатом адало-ефіопської війни 1529-1545 років стало підкорення практично усієї Ефіопії, крім частини Ефіопського нагір'я. Піку своєї могутності Адал досягає під владою султана Бадлая ібн Са'ад ад-Діна, який контролював територію від мису Гвардафуй у Сомалі до міста Суакін у Судані. Проте наступні поразки у війні з Ефіопією, яку підтримала Португалія, та племенами оромо і афар призвели до виснаження і розпаду султанату, навіть попри підтримку Османською імперією. Короткотривалою спробою зберегти традиції і відновити велич Авдалу було існування **Султанату Харер (1559-1577)**. Його культурні традиції продовжив

Імамат Ауса (1577-1672). Прибережні території Султанату Авдал потрапили під управління Османською імперією.

Султанат Кілва (957-1513)

Ця середньовічна держава із центром на острові Кілва утворилася внаслідок підкорення мусульманами прибережних міст-держав народів банту. Легенда говорить, що султанат заснував Алі ібн аль-Гасан Ширазі – перський принц із Ширази. Поступово під владу султанів потрапляють *міста-держави* **Мафія, Ламу, Малінді, Пемба, Занзібар, Софала** тощо. На півночі його суперниками були султанати **Могадішо (X-XVI)** та Адал. У 1277 році династію Ширазі змінює династія Махдалі. На піку могутності у XV столітті під контролем Кілви було все Узбережжя Суахілі, Канарські острови і частина узбережжя Мадагаскару. Держава відігравала значну роль у посередницькій торгівлі золотом, слоновою кісткою та прянощами в басейні Індійського океану.

На чолі владної ієрархії стояв султан, проте Султанат не був централізованою державою: його устрій можна охарактеризувати як конфедерацію міст, кожне з яких мало власну внутрішню еліту, купецькі спільноти та торговельні зв'язки. Султан зазвичай призначав намісників, проте їхній статус і обсяг повноважень різнився від міста до міста. З початку XV століття внаслідок боротьби за трон між представниками панівної династії у державі посилюється вплив візирів, емірів, регіональних еліт. У 1497 році землі Султанату стають відомі португальцям, які також вступають у боротьбу, підтримуючи суперечки між центром та Софалою, Малінді, Мозамбіком і Момбасою. На початку XVI століття ці міста проголошують незалежність. А ще за декілька років португальці захоплюють Кілву, ліквідовують султана і приєднують землі Султанату до Португалії.

Про середньовічні африканські держави даного періоду в центрі та на півдні континенту існують обмежені дані. Основними осередками державотворення тут були район Великих озер і басейни Замбезі, Конго(Луалаби) та Лімпопо, де існували у тому числі:

✚ **Мапунгубве (1075-1220)**

Одним з перших відомих державних утворень у Південній Африці вважається Королівство Мапунгубве, що сформувалося довкола однойменного поселення у другій половині XI століття і займало ареал при злитті річок Шаше та Лімпопо. Державу пов'язують із народами каланга і венда. Період найбільшого піднесення припадає на XII століття, коли Мапунгубве поширило владу на захід і встановило контроль над *племінним союзом Тоутсве*. На чолі стояв володар у статусі священного правителя. Археологи вважають, що суспільство королівства було першою соціальною системою на півдні континенту, заснованою на класах. Основою добробуту держави були землеробство та торгівля слоновою кісткою з долини Лімпопо, міддю з гір Північного Трансваалю, золотом з Зімбабвійського плато із купцями з Узбережжя Суахілі. Ймовірно, у результаті зміщення торговельних шляхів та під тиском Великого Зімбабве у XIII столітті населення покинуло столицю і держава припинила своє існування.

✚ **Велике Зімбабве (1220-1450)**

Місто Велике Зімбабве засноване народом шона близько 1130 року. Поступово воно перебирає на себе посередницькі функції у торгівлі з прибережними містами Султанату Кілва і після падіння Мапунгубве у XIII столітті стає столицею **Королівства Велике Зімбабве** на Зімбабвійському плато. Двір правителя, який носив титул «мамбо», жив у розкоші, носив одяг із індійських бавовняних тканин, прикрашав свої житла мідними й золотими орнаментами, їв з тарілок, привезених з Персії та Китаю. На початку XV століття у результаті виснаження земель та нового зміщення торговельних шляхів, розпочинається занепад. До початку XVI століття Імперія Мвене Мутапа та Королівство Бутуа замінили Велике Зімбабве, ставши провідними державами регіону.

✚ **Мвене Мутапа/Мономотапа (1430-1760)**

Наступний етап державотворення шона пов'язаний із правителями племені каранга, що жило північніше. Їхній вождь Н'ятсімба Мутота на середину XV століття підкорив Велике Зімбабве і встановив контроль над територією міжріччя Зімбабве і Лімпопо та отримав титул «мвене мутапа» (найбільш

поширена версія перекладу – «володар копалень»). Цей титул носили всі наступні правителі. Від нього походить і назва імперії, проте в українській мові поширена португальська назва цієї держави – Мономотапа. У період найбільшого розквіту, який припадає на кінець XIV століття, до її складу входили території від узбережжя Індійського океану до пустелі Калахарі і від Трансваалю до річки Замбезі. За могутністю і політичним впливом на сусідів її часто порівнюють з Імперією Сонгаї.

Імперія складалася з майже двох десятків областей, на чолі яких були або місцеві вожді, або родичі верховного правителя. Вже на початку XV століття в державі посилюлися відцентрові рухи і окремі південні області, населені розві, об'єдналися в *племінний союз Чангаміре*, який пізніше переріс в Імперію Розві. З часів розпаду Великого Зімбабве постійно точилися суперечки і з державою **Бутуа (1425-1683)**. Майже постійні внутрішньополітичні інтриги та громадянські війни обумовили поступовий занепад і падіння імперії. Правителі утримували своє політичне панування лише в північних та східних районах. У XVI-XVII століттях тут посилюється вплив португальців, які беруть під свій контроль торгівлю, видобуток корисних копалин і руйнують систему влади. Формально титул правителя Мономотапи існував до 1902 року, але по факту імперія припинила своє існування у 1760 році внаслідок фрагментації та повного військового контролю з боку португальців.

Королівство Конго (1390-1914)

Близько X століття починаються процеси державотворення і у народів банту на території нинішніх Анголи, ДР Конго, Республіки Конго та Габону. У ареалі від західної частині басейну річки Конго до узбережжя Атлантичного океану формуються королівства **Нсунді, Каконго, Нгойо, Мбата, Вунгу, Мпемба-Касі, Конго-діа-Нлаза** тощо. Як правило, тогочасні королівства мали дуже складний територіальний устрій, часто базований на вождівствах, а два останні взагалі вважаються конфедераціями держав. Коли вони сформувалися достеменно невідомо, проте відомо, що близько 1375 року було укладено династичний шлюб між правителями Мбата і Мпемба-Касі, який призвів до утворення Королівства Конго. Існують й інші усні перекази про заснування цієї

держави. Вже у 1390 році Конго завойовує Кабунгу. Обидві зазначені дати розглядають як час заснування королівства, правителі якого носили титул «мвене» (порт. «маніконго»).

У часи найбільшого розквіту (XV-XVI ст.) королівство простягалося від Атлантичного океану на заході до річки Кванго на сході та від річки Конго на півночі до річки Кванза на півдні. Королівство складалося з кількох основних провінцій, якими правив мвене. Під впливом Конго перебували і сусідні королівства.

Наприкінці XV століття Конго вступає в контакт з португальцями, яким у вдається навернути до християнства короля та вищу знать. Пізніші стосунки з ними коливалися від ворожості до союзництва. У другій половині XIX століття територія держави скоротилася до площі провінції Мпемба. Попри внутрішні протиріччя, війни із сусідами та тиск європейських колонізаторів, Королівство Конго проіснувало до 1914 року.

Луба (бл. XIV ст. - 1889)

Ця держава виникає та розвивається на рівнинах западини Упемба в південній частині сучасної ДР Конго. Єдиної думки щодо часу появи державності у народу луба та утворення ними імперії не існує. На основі усних переказів, конголезькі та зарубіжні історики наводять дати від VIII до XVIII століття. Найімовірніше, соціальна стратифікація та системи управління у луба, як і у їхніх регіональних сусідів, починають формуватися у X столітті. Тут виникає ціла низка вождівств. У XIV столітті відбувається їх об'єднання. Як про першого короля Імперії Луба найчастіше говорять про Конголо Мвамбу, який правив у 1560-1580 роках під титулом «мулохве» («священний король»). Попри поступове розширення кордонів, на кінець Середньовіччя Луба залишалася невеликою державою (приблизно територія нинішньої провінції Катанга у міжріччі Кванго і Замбезі), але контролювала важливі торговельні шляхи та збирала данину з сусідів.

Влада мулохве була одноосібною і передавалася лише по чоловічій лінії. Він зосереджував військову, світську та жрецьку влади у своїх руках. Рада знаті виконувала лише дорадчу роль. Більшість державних посад належали родичам

короля. На місцях владу інколи зберігали місцеві вожді, проте часто їх знищували і замінювали родичами мулохве. Всі народи і держави, завойовані луба, зазнавали примусової «лубаїзації». Політична система луба поширилася далеко за межі їхньої імперії і багато правителів держав, що виникали пізніше у Центральній, Східній та Південній Африці, намагалися виводити родовід від правителів Луби. Держава зникає у результаті завоювання єке.

Отже, у Середні віки процес державотворення охоплює весь континент. Проте, якщо північ Африки, зона Сахелю та Африканський Ріг вже були поділені державними кордонами, то наприкінці періоду у центрі і на півдні континенту існували ареали держав в оточенні суспільств, що все ще перебували на етапах племінної організації. Інформація про більшість держав Центральної і Південної Африки базується на усних переказах і легендах. Найвпливовіші середньовічні африканські держави, як правило, мали імперський характер і були недовговічними. На державному рівні відбувається процес переходу від традиційних вірувань до християнства та ісламу, чому сприяють завоювання візантійців, арабів, османів на півночі та проникнення португальців у прибережні райони на півдні континенту. Північна Африка першою серед регіонів ще в Античні часи потрапляє в колоніальну залежність від європейських та азійських завойовників. Португальці, пізніше й інші європейці, паралельно з дослідженням узбережжя Атлантичного та Індійського океанів та поширенням християнства, створюють свої бази для контролю морських і торговельних шляхів та доступу до внутрішніх ринків і ресурсів континенту.

Запитання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте основні античні держави Африки.
2. Які трансформації відбувалися з політичною картою континенту у Середньовіччя? Охарактеризуйте основні складові політичної карти даного періоду.
3. Чому Середньовіччя часто називають «імперським» періодом державотворення в Африці?
4. Чи прослідковуються на сучасній політичній карті Африки та в адміністративному поділі існуючих держав назви державних утворень Античних та Середніх віків? Чи співпадають ареали, пов'язані з однаковими назвами?

5. Як завоювання візантійців, арабів, османів, португальців змінюють уявлення африканців про владу?

Використані та рекомендовані джерела:

1. Кіндер Г. & Хільгеман В. (2001), *Всесвітня історія. Dtv-Atlas*, Знання-прес, Київ.
2. Barkindo, B. (1985), «The early states of the Central Sudan: Kanem, Bornu and some of their neighbours to c. 1500 A.D.», in J. Ajayi & M. Crowder (ed.), *History of West Africa*, Vol. I, 3. Ed, Harlow, pp. 225-254.
3. Barras C. (2022). "We have finally found the land of Punt, where pharaohs got their gifts". *New Scientist*. 14 December, available at: <https://www.newscientist.com/article/2351076-we-have-finally-found-the-land-of-punt-where-pharaohs-got-their-gifts/>
4. Clark J. D. (ed.) (1982), *The Cambridge History of Africa. Volume 1: From the Earliest Times to c.500 B.C.*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
5. Donnelly Fage J. (ed.) (1979). *The Cambridge History of Africa. Volume 2: From c.500 B.C. to A.D. 1050*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
6. Freeman-Grenville G.S.P. (1991), *The New Atlas of African History*, Simon & Schuster, New York.
7. History of Africa (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Africa
8. Oliver R. (ed.) (1977), *The Cambridge History of Africa, Volume 3: From c.1050 to c.1600*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
9. Parker J. (Ed.) & Adjaye D. (2023), *Great Kingdoms of Africa*, Thames and Hudson, London.
10. Shaw I. & Nicholson P. (1995), *The Dictionary of Ancient Egypt*, British Museum Press, London.
11. Shillington K. (2019), *History of Africa*, 4th edition, Bloomsbury Academic.
12. Shillington K. (ed.) (2004), *Encyclopedia of African History*, Routledge, New York.
13. World History Encyclopedia (н. д.), available at: <https://www.worldhistory.org/>

Тема 2. Трансформація політичної карти Африки в Новий час: держави доколоніальної доби

1. *Трансформація політичної карти середземноморського узбережжя Африки.* На середземноморській півночі континенту Новий час проходить під знаком османської колонізації, до якої поступово долучаються французи, британці та італійці. Нетривкі періоди стабільності чередуються з міжусобними чварами, міждержавними конфліктами і частими змінами кордонів та статусів. Лише на заході регіону майже весь період існує незалежний Султанат Марокко.

Єгипетський еялет (1517-1867)

У 1517 році Османська імперія остаточно завоювала Мамелюцький султанат і створила Єгипетський еялет (край) імперії з адміністративним центром у Каїрі. Завдяки сильному мамелюцькому впливу еялет користувався більш широким самоврядуванням порівняно з іншими складовими держави турків-османів. З кінця XVII століття влада переважно зосереджувалася в руках не османських намісників, а місцевих кланів та очільників яничарів. Місцева система влади отримала назву бейлікату. У 1725 році Мухаммед-бей зміцнився настільки, що прийняв титул «*шейх аль-балад*» («голова держави»). Подальше посилення бейлікату призвело до того, що у 1770 році його очільник Алі-бей оголосив про незалежність Єгипту. Проте Османська імперія, користуючись внутрішніми розбіжностями, зуміла повернути владу султана у 1786 році, а наполеонівська окупація 1798-1801 років повністю ліквідувала цю систему.

Намісник султана Мухаммед Алі переміг військо Наполеона і у 1805 році проголосив себе «*хедивом*» («господарем») Єгипту та заснував власну династію. Мухаммед Алі двічі намагався здобути незалежність, воюючи проти Османів у 1831–1833 й 1839–1841 роках. За його управління до Єгипту було приєднано Сеннарський султанат, але втрачено азійські землі. 1867 року хедив Ісмаїл-паша добився від султана визнання спадкового **Єгипетського хедивату (1867-1914)**, який володів широкою автономією і лише номінально залишався у складі Османської імперії. У другій половині XIX століття відбуваються завоювання

Королівства Шиллук, приєднання африканських земель *Абісинського еялету (1557-1802, 1813-1872)* і частини Дарфуру, війни за володіння портами на території нинішніх Еритреї та Сомалі. Військові компанії у поєднанні з великими обсягами кредитів для обслуговування Суецького каналу підривають економічний добробут і політичну стабільність в країні. Купівля Великою Британією акцій Суецького каналу фактично призводить до встановлення англо-французького контролю над фінансами хедивату. У 1882 році британці встановлюють повний контроль над урядом Єгипту, а у 1914 році створюють протекторат Єгипетський султанат.

Складовими Османської імперії у різному статусі, переважно як еялети, на півночі Африки юридично також були **Алжир (1517-1830)**, **Туніс (1574-1881)** та **Триполітанія (1551-1912)**, проте фактично це були напівнезалежні держави з великим впливом місцевих кланів, що лише номінально визнавали зверхність Стамбула. Влада їхніх правителів, зазвичай, обмежувалася нешироким прибережними смугами, а пустельні райони Сахари переважно контролювалися кочовими племенами.

Султанат Марокко/Шарифський султанат (1554-1912)

Ще з часів правління Ідрисидів, арабські завойовники поступово втратили політичний контроль над марокканським регіоном на користь місцевих ісламізованих та арабізованих берберських династій. Однак, після правління Ваттасидів, владу над Марокко знову встановлює арабська *династія Саадитів*. Піднесення династії розпочалося у 1510 році з півдня (долина Сус) боротьбою проти португальців, що володіли значними територіями на узбережжі. У 1525 році Саадити відвоювали у португальців Марракеш, у 1541 – Агадір, а у 1554 завоювали Фес, поклавши кінець правлінню династії Ваттасидів і перебравши управління всією державою на себе. Могутність султанату під правлінням династії досягла піку після міжусобної Битви трьох королів (1578) при Ксар-ель-Кебірі. Після цього відбулося вторгнення до імперії Сонгаї, що призвело до утворення пашалику з центром у Томбукту. Завдяки успішним діям Саадитів Марокко єдиною на півночі Африки не потрапила під владу Османської імперії. За тривалого правління Ахмада аль-Мансура наприкінці XVI століття Марокко

утвердилося як амбітна регіональна держава, що розширювала свій вплив у Західній Африці та розвивала відносини з Європою, зокрема розглядала можливість союзу з Англією проти Іспанії. Далі наступив період чергування міжусобних суперечок за владу та відносної стабільності, аж до 1659 року, коли вбивство султана поклало край цій династії. Важливим спадком Саадитів, успадкованим їхніми наступниками, стала модель політико-релігійної легітимності.

У 1666 році, після завоювання Фесу і проголошення новим султаном Мулая ар-Рашида, владу над Марокко перебирає на себе *династія Алавітів*. Вони також є вихідцями з Аравії. За часів Мулая Ісмаїла ібн Шаріфа (перебував при владі у 1672-1727 роках) вдалося витіснити іспанців та англійців з важливих портових міст і протистояти османським завоюванням. Він переніс столицю з Фесу в Мекнес, провів низку військових і податкових реформ, розширив торговельні відносини з європейськими державами. Після його смерті розпочинається тридцятилітня боротьба за престол, що призвела до фактичного розпаду Марокко. Лише у 1757 році вдалося знову об'єднати державу, а згодом остаточно вигнати португальців та розширити її територію. На початку XIX століття в країні була зроблена невдала спроба подолати релігійні розбіжності через просування реформ у дусі ваххабізму. Релігійні суперечки ослабили Марокко і сприяли посиленню європейських впливів. Нищівні поразки від французів при річці Іслі (1844 рік) та у війні з Іспанією (1859-1860) продемонстрували слабкість марокканської армії і змусили підписати низку нерівноправних договорів з європейцями. У 1880 році відбулася Мадридська конференція щодо врегулювання прав європейських держав в Марокко і лише дипломатична підтримка Великої Британії, не зацікавленої в успіхах конкурентів, дозволяла Марокко до кінця XIX століття зберігати формальну незалежність. Проте навіть ціла низка реформ у військовій, фінансово-економічній та адміністративній сферах не зупинили колонізацію і поділ країни [про перебіг цих подій див. наступну лекцію]. За результатами Феського договору (1912) Марокко визнає протекторат Франції в центральній частині, а пізніше й іспанські

протекторати на півночі і півдні країни. Алавітська династія, попри тривалий етап колонізації, перебуває при владі в країні досі.

Обидві династії були шарифськими, тобто такими, що вважали себе нащадками Пророка, тому Марокко періоду їхнього правління ще називають Шарифським султанатом.

Як складові Османської імперії та Марокко, так і піратські, берберські та європейські політичні утворення регіону часто конфліктують між собою або потерпають від внутрішніх чвар, чим під кінець XIX століття вдало скористалися європейці для формування своїх колоніальних імперій.

2. *Зміни на політичній карті зони Сахелю та смуги на південь від нього.* Впродовж періоду у західній частині регіону (нині – Західна Африка) існує ціла низка ісламських (фактично або лише формально, коли верхівка нібито приймає іслам, але продовжує сповідувати традиційні вірування) держав. Саме тому тут у XVIII-XIX століттях переважають султанати, халіфати, імамати, емірати, де феодальні верхівки панують над локальними племінними союзами. Поряд з великими за площею державами імперського характеру, які переважають у пустельних та напівпустельних регіонах, південніше, вздовж узбережжя Гвінейської затоки, існує велика кількість дрібних державних утворень, у тому числі міст-держав, часто об'єднаних у союзи. З півдня у регіон починає проникати християнство. Під кінець XIX століття розпочинається інтенсивна європейська колонізація, переважно французами і британцями.

Найвідомішими та найважливішими складовими політичної карти Західної Африки в означений період були:

Канем-Борну (бл. 1500-1902)

На початку XVI століття *маї* Ідріс II остаточно повернув вплив над Канемом. З того часу розпочинається новий етап існування спільної імперії Канем-Борну та її династії. Головним суперником імперії у цей час залишається Сонгаї. Для посилення регіонального впливу *маї* Ідріс III Алаома у 1570-х роках встановлює союзні відносини з Османською імперією і запозичує її досягнення у військовій сфері. Саме за Ідріса III Канем-Борну досягає піку своєї могутності.

Водночас, підкорення внутрішніх немусульманських груп сприяло консолідації держави, а дипломатія сприяла торгівлі та культурному розвитку. Розпад Імперії Сонгаї у 1591 році перетворив Канем-Борну у новий центр ісламської освіти в Центральній Африці. XVII-XVIII століття проходять під знаком боротьби з туарегами за контроль над транссахарськими торговельними шляхами і незначними територіальними змінами на південному заході та півдні. Особливо виснажливим було протистояння з **Султанатом Мандара (бл.1500-1902)** та Халіфатом Сокото, лідер якого у 1804 році оголосив джихад. У результаті більшість західних провінцій Канем-Борну були захоплені джихадистами, а столиця імперії перенесена в Кабелу. Очільник боротьби проти фульбе Мухаммад аль-Амін аль-Канемі фактично перебирає на себе владу, приймає титул *шеху* і у 1846 році засновує нову династію з центром у Кукаві.

Середина XIX століття проходить під знаком міжусобної боротьби за владу. У другій його половині загострюються боротьба між Францією та Великобританією за вплив у регіоні, але допоки європейці загравали з шеху, у 1993 році владу в країні захопив суданський загарбник Рабіх аз-Зубайра. Він проголосив себе шеху і встановив режим жорстокої військової диктатури. Якщо британці визнали владу аз-Зубайри, то французи організували військову компанію і у 1900 році ліквідували його у битві при Куссері. Нетривалий період, коли британці і французи намагалися підтримати власних претендентів на імператорський трон, завершився у 1902 році поділом Канем-Борну між Францією та Великобританією.

Королівства Мосі (XI ст. – 1896)

Державотворення мосі на території нинішньої Буркіна-Фасо пов'язують з процесами, що відбулися у державі Наа-Гбеваа на півночі нинішньої Гани під кінець XI століття. У результаті пізніших міграцій тут сформувалося майже півтора десятки держав з подібними формами устрою, звичаями, що базувалися на традиційних віруваннях, і сильними арміями. Королівства не можна вважати однією державою: у різні періоди вони або ворогували між собою, або об'єднувалися для протистояння спільним ворогам, переважно мусульманам з півночі. Першими королівствами, де процес політичної та військової консолідації

завершився у XII-XIV століттях, стали **Тенкодого** та **Зондома** (пізніше **Ятенга**). Найбільшим було королівство **Вогодого (Уагадугу)**. Його правитель носив титул «мого-нааба» («Король усього світу») і претендував на управління всіма мосі.

Попри наступну французьку колонізацію, що тривала з 1894-95 по 1960 рік, королівства **Уагадугу**, **Буссума**, **Фада-Нгурма**, **Тенкодого** та **Ятенга** досі існують як спадкові монархії, хоча більше не володіють державним суверенітетом, проте все ще зберігають певний культурний та політичний вплив на суспільне життя в Буркіна-Фасо.

🚩 **Ойо (XII ст. – 1893; імперський період – приблизно 1570-1836)**

Ця держава народу йоруба існувала на території нинішніх Нігерії і Беніну. За легендою, вона була заснована ще у XII столітті на південному заході нинішньої Нігерії володарем **Іфе (бл. 1110-1420)** – першої імперії народу йоруба. Після смерті легендарного Ораньяна, вона була поділена між його синами на королівства **Ойо** і **Бенін (1180-1897)**. До кінця XIV століття завдяки організаційним і адміністративним зусиллям народу йоруба, розвитку торгівлі та використанню кавалерії у загарбницьких походах Ойо перетворилася на потужну державу. Імперія Ойо була однією з політично найважливіших держав у Західній Африці з кінця XVI до початку XVIII століття і мала владу не лише над більшістю інших королівств у Йорубаленді, а й над сусідніми африканськими державами (**Дагомея (бл. 1600-1904)**, **Боргу (XV ст. – 1898)**, **Нупе**, **Ашанті** тощо), які платили їй данину. З другої половини XVII століття велася активна торгівля, у тому числі рабами, з французами, англійцями та голландцями.

Вища політична, військова та судова влада належала *алаафіну*. Його влада часто була доволі обмеженою, адже окремі алаафіни практично не покидали свій палац. Перший міністр, інші чиновники та знать у різні періоди мали визначальний вплив на монарха. Контроль над його владою також здійснювали ради з державних і з релігійних питань. Держава була поділена на провінції, які мали своїх спадкових правителів або аджеле (намісників із числа царських рабів). Міста знаходились під контролем центральної влади та були пов'язані зі столицею відносинами підданства.

Під кінець XVIII століття у результаті повстань васалів і провінцій, активізації боротьби за трон, експансії Сокото та емірату *Ілорін*, скасування рабства у Франції та Великобританії і релігійного розколу в середовищі йоруба почалося ослаблення Ойо. У 30-х роках XIX століття завершується імперський період і від Ойо відокремлюються **Егба (1830-1918)** та **Республіка Ібадан (1838-1893)**; номінально правителем залишався король Ойо, але влада належала чотирьом виборним представникам). Громадянська війна 1877-1893 років призводить до фактичної втрати незалежності і перетворення Ойо у 1893 році в британський протекторат. Статус алаафіна існує досі.

Коророфа (бл. XV ст. - 1840)

Коророфа – це приклад утворення, що пройшло шлях від племінного союзу народу джукун (за різними джерелами, утворився у проміжку від XIII до XV століття) до протодержави у формі конфедерації, проте так і не відійшло від традиційних вірувань. Її ареал знаходився в долині річки Бенуе в центральній-східній частині нинішньої Нігерії. На чолі стояв аку, повноваження якого були обмежені радою вождів. У XVI-XVII століттях Коророфа здійснює низку військових компаній проти **Хауських держав (Кано, Кацин, Зазау тощо; XV ст. – 1809)**, Борну та інших сусідів. З 1671 року, після поразки від Борну, територія зменшившись до області навколо столиці. У 1840 році перетворилося на Федерацію Вукарі.

Королівство Нупе (1531-1856)

Ранні етапи державотворення у народі нупе, що заселяв центральні райони нинішньої Нігерії, відомі переважно з усних переказів. Під впливом сусідніх народів у 1531 році вождь Едегі об'єднує племена і формує центральні органи управління, наділяючи себе титулом «ецу» («король») та вищою політичною, військовою та судовою владою. На початкових етапах існування Нупе провадило дуже агресивну політику щодо Ойо, Боргу, Беніну. Приблизно в середині XVII століття володар Нупе визнає зверхність Ойо. Тоді ж в країну проникає іслам і розпочинаються міжусобні війни. У 1796 році відбувається тимчасовий поділ на Західне та Східне Нупе. Королівство відновлює єдність у 1805 році, а вже з 1818 року розпочинається нова хвиля міжусобиць та занепад

держави. Зростання впливу Сокото призводить до фактичного входження Нупе у 1835 році до складу халіфату як складова емірату *Гванду* та заміни у 1841 році місцевої династії на фульбеську, представник якої у другій половині 50-х років XIX століття остаточно перетворює Нупе на емірат **Біда (1856-1897)**. Його наступники утримували владу до 1897 року, коли війська «Королівської Нігерійської компанії» остаточно окупували Біду та поставили там маріонеткового правителя. Місцеві правителі зберігають титул ецу Нупе досі.

✚ **Акан (IX-XIX ст.)**

– це ранньополітичні державні утворення та міста-держави групи народів акан переважно на території сучасних Гани і Кот-д'Івуару. У різні періоди нараховувалось понад 100 утворень, серед яких найдавнішими і найвпливовішими були *Адансі, Аквamu, Ак'єм, Ассін, Ашанті, Боно, Бороборо, Г'янам, Денкіра, Екумфі, Твіфо, Фанте, Фету*. Провідною формою правління тут завжди залишалася монархія. Вождества та міста-держави (омани) часто на племінній основі об'єднувалися у ситуативні союзи або конфедерації з дуже чіткою територіальною структурою і розподілом влади. Наприклад, наприкінці XVII століття утворилися **конфедерації Фанте** (Абора, Аганта, Агона, Асебу, Гоамоа, Еджумако, Едіна, Огуаа тощо) та **Ашанті** [див. нижче]. Вони часто ворогували між собою, що у XIX столітті активно використовували колонізатори. Зокрема, Фанте була союзником Великобританії у боротьбі проти тандему Ашанті-Нідерланди. Поступово домінуючою силою в регіоні стає Ашанті, яка створює свою імперію, а решта або долучаються до неї, або поступово втрачають власну державність на користь британців та французів.

✚ **Ашанті (1701-1902 – імперський період)**

Державність зароджується задовго до утворення імперії. Свою династію королі Ашанті виводять від Нана Твуми, що був вождем одного з кланів і правив приблизно у 1570-1590 роках. На той час землі племені входили переважно до **Адансі (IX ст. - 1659)** та **Денкіри (бл. XVII ст. - 1701; імперський період)**. В середині XVII століття королівська династія Оуко починає формувати конфедерацію з кланів для боротьби з Денкірою. Король Осей Кофі Туту I та його радник і жрець Окомфо Анокей, розуміючи слабкість конфедерації, посилили

централізацію навколишніх груп племен акан та перетворили її на цілісне королівство і, зрештою, на конституційну імперію з виборним монархом. У 1701 році Ашанті (часто вживається і Асанте) перемагає Денкіру і починає завойовувати сусідів. Її успіхи на полі бою пояснюються раннім освоєнням вогнепальної зброї у поєднанні з ефективною стратегією. На пікові могутності територія Ашанті включала більшу частину нинішньої Гани та окремі райони Кот-д'Івуару й Того. Імперія активно протистояла не лише сусідам, а й британським колонізаторам у перших двох із п'яти англо-ашантіїських війн (1823-1900). У 1902 році після поразки у п'ятій англо-ашантіїській війні імперія увійшла до складу колонії Золотий Берег. У конституційно закріпленому статусі традиційних королівств у складі Гани Ашанті і Денкіра існують досі.

Каарта (1650-1854)

Після падіння Імперії Сонгаї на заході сучасного Малі народ бамбара засновує королівство Каарта. *Фаама* був наділений вищою владою в політичній, військовій та судовій сферах. Його влада передавалося у спадок від батька до старшого сина, а потім до брата. Значний вплив мали військова рада й рада знаті. Номінально володарі сповідували іслам, але залишалися прихильниками традиційних вірувань.

Каарта вела майже постійні війни проти Сеґу (за легендою, Каарта і Сеґу були засновані братами), Фута-Торо, Бондо, Салуму, Імперії тукулерів. Найбільшого розквіту вона досягла у першій половині XVIII століття, а вже в другій половині двічі була завойована Сеґу. У 1851 році Каарта спільно з Сеґу виступили проти Імперії тукулерів, проте в битві біля Ніоро (1854) коаліція зазнала нищівної поразки, а обидва фаами загинули. У 1854 році Омар Саїду Талл включає Каарту до складу Імперії тукулерів.

Імперія Сеґу (1712-1861)

Як і Каарта, Сеґу (інші назви – Бамбара, Бамара) була державою-спадкоємицею Сонгаї, успадкувавши її східну частину. Імперія сформувалася на основі королівства народу бамбара, заснованого ще близько 1640 року в однойменному місті. Бітон Кулібалі на початку XVIII століття перетворює королівство на могутню імперію – одну з найбільших за площею у Західній

Африці. Сегу була дуже централізованою державою із потужним інститутом армії. До 1757 року тут правили представники династії Кулібалі (ця ж династія була правлячою і в Каарті), після – Нголосі. Правителі носили титул «*фаама*» і водночас були головними жрецькими. Програш у битві біля Нукуми (1818) від мусульманських військ народу фульбе ознаменував початок періоду міжусобиць, непокори військових лідерів і фрагментації. Поступово новостворена Імперія Масина перебирає на себе контроль над величезними просторами від Дженне до Тімбукту і впритул підходить до столиці зі сходу. На заході міцніє Імперія тукулерів, від натиску якої не рятує навіть ситуативний союз з Каартою. Після падіння останньої Омар Саїду Талл починає наступ на Сегу і остаточно підкорює її у 1861 році.

На зламі XVIII-XIX століть відбувається подальша трансформація політичної карти регіону. Найбільші зміни відбуваються під впливом *джихаду фульбе*, який став передумовою появи низки впливових і войовничих держав.

Халіфат Сокото (1804-1903)

Халіфат Сокото є безпосереднім результатом джихаду, оголошеного Усманом дан Фодіо – духовним, військовим і державним лідером фульбе. Кочівники фульбе тривалий час проживали на території народів хауса. Велика кількість фульбе займали вагомі посади у **Хауських державах (XV ст. - 1809)**, проте ані багатства, ані посади не урівнювали їх у політичних правах навіть із простолюдинами хауса. На початку XIX століття міжетнічне протистояння загострюється і цим користується Усман дан Фодіо. Він зміг підняти на повстання не лише свій народ, а також велику кількість селян-хауса, які потерпали від нестерпних податків. В ході п'ятирічної війни (1804–1809) повстанці зуміли завоювати провідні міста-держави хауса і створити сильну централізовану теократичну державу. На піку свого розвитку, у другій половині XIX століття, Халіфат на конфедеративній основі об'єднував понад 30 еміратів із сумарним населенням близько 10-20 млн осіб. У 1900 році його площа сягала майже 500 тис. км. кв. та включала північ сучасних Нігерії і Камеруну та прилеглих держав. У результаті війни з Великобританією у 1903 році переважна частина території Халіфату була включена до протекторату Північна Нігерія,

однак халіфи досі є духовними лідерами сунітів у Нігерії. Окремі його території були включені до колоніальних володінь Франції та Німеччини.

Одним із найвпливовіших еміратів у складі Сокото була **Адамауа (1809-1903)**, що утворився у результаті повстань місцевої феодалної верхівки фульбе на суміжних територіях нинішньої Нігерії та Камеруну, включно з невеликими частинами Чаду і ЦАР. Першопочаткова назва – **Фомбіна** – була трансформована відповідно до імені очільника місцевого джихаду. Усман дан Фодіо надав Модібо Адамі титул «*ламідо фомбіна*» («правитель півдня»). Як і інші емірати, Адамауа мав значну автономію у внутрішній та зовнішній політиці, проте був зобов'язаний сплачувати данину халіфові. Регіональними суперниками Адамауа були Канем-Борну, **Багірмі (1522-1897)**, **Бамум (1394-1884)** та інші. На початку ХХ століття його територія була поділена між Великобританією (на території однойменного нігерійського штату досі існує несуверенна монархія), Німеччиною та Францією.

Джихад Усмана дан Фодіо сприяв повстанням фульбе та утворенню ісламістських держав на територіях нинішніх Сенегалу, Гамбії, Малі, Кот-д'Івуару, Судану тощо.

Імперія Масина (1818-1862)

Ця держава, відома також як Хамдуллахський халіфат або Держава Сіссе-Джихад, стала результатом джихаду фульбе у центральній частині нинішньої Малі. Водночас, **Султанат Масина** існував з 1400 року, будучи переважно васалом більш сильних імперій регіону: Малі. Сонгаї, Сегу. На фоні ослаблення Імперії Сегу Секу Амаду підіймає повстання в регіоні Масина і у 1818 році проголошує себе *альмамі*. За короткий проміжок часу він підкорює Дженне, Мопті, Тімбукту і засновує нову столицю Хамдуллахі. Імперія Масина була однією з найбільш організованих теократичних держав свого часу. Повноваження обирати нового правителя після смерті попереднього мала Велика рада, яка складалася із 40 релігійних та військових діячів. До 1853 року імперія прийшла в занепад і 1862 році була підкорена Імперією тукулерів.

Фута-Джаллон (1725-1896)

Фута-Джаллон – ще одна з держав, що трансформувалася у результаті джихаду фульбе. Її серцевинний ареал знаходився на однойменному плато в центрі сучасної Гвінеї. Скотарі-кочівники фульбе з'явилися на цій території приблизно у XII столітті і поступово перейшли до осілого способу життя та стали одним із найчисельніших народів. Панівна верхівка народу навернулася в іслам. На початку XVIII століття під проводом Карамоко Альфи відбувається успішна боротьба проти дьялонке і заснування імамату. *Альмами* поєднував у своїх руках і духовну, і світську владу. Остання була обмежена Радою знаті. Боротьба за верховну владу точилася між правителями міст Тімбо і Футумба. У 1845 році вони дійшли згоди, що влада повинна чергуватися між ними, при цьому обраний кожною фракцією альмами служитиме по черзі протягом дворічних термінів. Імамат фактично був федерацією 9-ти провінцій. Багато сусідів перебували у васальній залежності. За час існування Фута-Джаллон перетворився на провідний релігійний центр Західної Африки і трансформувався від патріархальних егалітарних анімістичних спільнот до ієрархічного, сегрегаційного й аристократичного суспільства, де мусульмани мали повні права, а невірні становили клас рабів. У результаті французької експансії імамат припиняє існування у 1896 році. У 1897 році французи надали правителю провінції *Лабє* незалежність, однак дуже швидко юрисдикційні та земельні суперечки призвели до повстання. У 1912 всі атрибути державності навіть на рівні цієї провінції були ліквідовані остаточно.

Імперія тукулер (1848-1893)

Під впливом утворення Халіфату Сокото Омар Саїду Талл, що походив з племені тукулерів, у 1848 році вступив у конфлікт з імаматом Фута-Джаллон і у 1952 році розпочинає джихад проти всіх немусульман. За два наступні роки війська тукулерів зайняли східні області **Імамату Фута-Торо (1776-1859)** та завоювали землі Каарти; у 1860 році підкорили **Королівство Діарра (1054-1860)**, у 1861-му – Сегу, а у 1862-му – Імперію Масина. Водночас, на заході успіхи тукулерів були ситуативними. Корислива підтримка французів не сприяє тривалій окупації Фута-Торо (у 1859 французи його анексують) та Королівства

Волоф, сильним супротивником виявився і Кайор. Вже на початку 90-х років Імперія тукулерів вступає в союз з Королівством Волоф, **Державою Саморі (1860-1898)** та **Королівством Кенедугу (бл.1650-1898)** для боротьби з французькими колонізаторами, під натиском яких Імперія тукулерів фактично припиняє своє існування у 1893 році.

Цікавим винятком із загального домінування монархій і тенденцій державотворення у Західній Африці стало утворення **Ліберії**. У 1822 році на узбережжі Гвінейської затоки було засноване перше поселення для визволених у США і привезених сюди рабів. За угодою з вождями місцевих племен за товари загальною вартістю 50 американських доларів Американське колонізаційне товариство придбало територію площею понад 13 тисяч км². У 1824 році об'єднання колоній отримало назву Ліберія та прийняло свою конституцію. До 1828 року переселенці захопили все узбережжя сучасної Ліберії, а потім також зайняли частини узбережжя сучасних Сьєрра-Леоне і Кот-д'Івуару. У **1847** році було проголошено незалежну республіку.

У східній частині Сахелю, на Африканському Розі та прилеглих територіях у XVI-XIX століттях за підтримки Османської імперії дуже активно поширився іслам, який суттєво впливав на державотворчі процеси. Суттєвий спротив його поширенню чинила лише Ефіопська імперія.

Ефіопська імперія (1270-1974).

Свою древню історію, як окремий протоперіод, Ефіопська імперія виводить з античного Аксуму, а безпосереднім її попередником стало правління християнської династії Загве в **Королівстві Агау (бл. 900-1270)**. У 1270 році владу завойовує Єкуно Амлак, який наголошував, що є безпосереднім спадкоємцем Соломонової династії, тобто походить від Аксумських імператорів. Соломонова династія була з народу хабеша, від чого Ефіопія отримала свою другу назву – Абісинія. Правитель держави мав титул «*негус*» («імператор») і з невеликими перервами до 1931 року володів абсолютною владою. Первісний ареал Ефіопської імперії знаходився на північному заході нинішньої Ефіопії та в центральній частини Еритреї. На початку XV століття вона вже стала панівною силою на Африканському Розі. Імператор Зара Якоб (1434-1468) централізував

імперську владу, замінивши регіональних воєначальників адміністративними посадовцями, значно поширив свою гегемонію на сусідні ісламські території та сприяв розвитку літератури, мистецтва, архітектури. З другої половини XVIII і до середини XIX століття держава пережила період децентралізації, коли регіональні правителі боролися за владу, а імператор залишався лише маріонеткою. До кінця XIX століття Ефіопія набула своїх майже сучасних обрисів. З 1635 року столицею був Гондер; після 1886 року – Аддис-Абеба.

Як зазначалося вище, Ефіопія не лише вела постійні оборонні війни з Османською імперією та іншими мусульманськими державами, а й активно розширювалася на південь та схід. У протистоянні з ісламськими державами, країна активно заручалася підтримкою європейців, особливо часто – португальців. Проте у 2-й половині XIX століття вона була змушена протистояти ще й британським та італійським колонізаторам. Зокрема, за умовами Уч'яльського договору 1889 року (кожна сторона трактувала його умови по-своєму: Ефіопія не визнавала васалітету і скасувала договір у 1893, чим викликала військову агресію; Італія утримала Еритрею) у 1889-1896 вважалася протекторатом Італії. За виключенням цього короткого періоду, Ефіопія, як і Імперія Канем-Борну, була однією з найбільш довговічних африканських держав Нового часу. Імперський період завершився державним переворотом 1974 року та повалення монархії у 1975 році прорадянськими силами. Лише Ефіопія та Ліберія залишалися незалежними у період колоніального поділу континенту.

Сеннарський султанат (1504-1821)

На початку XVI століття у центральній-східній частині нинішнього Судану племена фунджі у протистоянні з абдалабі засновують Сеннарський султанат. Для протистояння Османській імперії та Адалу у XVI столітті макки укладали ситуативні союзи з Ефіопією і Португалією. Протистояння з Османською імперією продовжилося навіть після того, як макк Абд аль-Кадір I повернувся в іслам. Після того як у 1589 році було встановлено кордон з Османською імперією, союз з Ефіопією став непотрібним і країни перетворилися на супротивників. Відбулося розширення території за рахунок контролю над Кордофаном, Нубійськими горами, частиною Шиллука, **Дарфурським султанатом (сер. XVI**

ст. - 1874, 1898-1916). Період розквіту припадає на XVII-XVIII століття, коли влада султанату поширювалася далеко за його межі.

Володарі держави носили титул «макк» і зосереджували у своїх руках вищу політичну, військову та судову владу; володіли численними гаремами. При ньому існувала рада з 20 старійшин. Найближчими помічниками макка були *амін*, *джунді* та *сід аль-кум*. Останньому було доручено вбивати всіх братів щойно обраного короля, щоб запобігти війнам за трон. Держава була розділена на кілька провінцій, якими керували *манджилі*, що були змушені одружуватися лише з представницею правлячої династії. На початок XIX століття загострилися протистояння між макком і регіонами та внутрікланова боротьба, чим і скористався єгипетський паша Мухаммед Алі. У 1822 році Сеннар припинив існування.

Вадайський султанат (1635-1912)

Вадайський султанат (інша назва – Султанат Маба; за назвою етнічної групи) виникає на просторі між тодішніми Канем-Борну та Дарфурським султанатом (на суміжних просторах сучасних Чаду і ЦАР). У 1635 році Абд аль-Карим під гаслами джихаду зумів об'єднати у боротьбі проти правлячої династії етносу тунджур (**Королівство Тунджур (бл. 1400-1640-х)**) інші племена регіону та заснував теократичну ісламську державу, ставши першим її правителем під титулом «колак». Розквіт Вадая зумовлений контролем над важливими тогочасними торговельними шляхами та раннім використанням вогнепальної зброї на полі бою. Період найбільшої сили припадає на першу половину XIX століття. У цей час йому навіть вдалося завоювати Багірмі та протистояти підривній діяльності Дарфурського султанату. У 1912 році включений до складу Французької Західної Африки. У 1970 уряд Чаду відновив титул султана Вадаю.

Королівство Шиллук (1490-1861)

Згідно з народною історією, королівство було засноване Н'їкангом, який, ймовірно, жив у другій половині XV століття. Столиця знаходилися в місті Фашода. Шиллуки (самоназва – чоло) проживають переважно на лівобережжі Блакитного Нілу на кордоні Південного Судану та Судану. Дослідники характеризують форму правління шиллуків як «сакральне царство», базоване на

традиційних віруваннях. Їхня централізована держава досягла розквіту на межі XVIII-XIX століть, коли скористалася занепадом Сеннаарського султанату і зміцнила позиції на північному кордоні. Проте вже у 1861 році королівство було завойоване Єгипетським єялетом. Інститут *рета* (короля) Шиллука існує досі.

Аджуранський султанат (XIII ст. - 1695)

Ця мусульманська теократична держава, яку вважають наступником Султанату Адал, виникла у південній частині сучасного Сомалі та поширилася на прилеглі території Ефіопії. Під її контролем перебували важливі торгові шляхи між містами на узбережжі Індійського океану та Ефіопським нагір'ям. Вважається, що саме аджурани були першими африканцями, які налагодили торгівлю з Китаєм. Місцева династія виводить своє походження від Королівства Гарен, яке протягом XIII століття було частиною сомалійського регіону Ефіопії. Султанат є класичним прикладом «гідравлічної імперії», тобто державної структури, де верхівка утримує владу завдяки контролю над водними ресурсами. Крім того, завдяки сильному централізованому управлінню та агресивній військовій позиції щодо загарбників Аджуранська імперія успішно протистояла вторгненням оромо із заходу та португальців зі сходу. У XVII столітті Аджуран почав занепадати (цьому слугували відмова султанів від норм шаріату, деспотичне правління, запровадження обтяжливих податків, спроби обмежити регіональні сили) і був розділений між іншими сомалійськими кланами.

Певною мірою подібні традиції державотворення були продовжені **Варсангалійським султанатом (1613-1920), Султанатом Ісаак (1749-1884), Маджиртинським султанатом (бл. XV ст. - 1927), Султанатом Гобйо (1878-1927)**, які також існували на узбережжі Африканського Рогу.

Отже, весь вищеописаний простір, за виключенням окремих важкодоступних районів Сахари, під кінець XIX століття вже всуціль був поділений між африканськими державами, які поступово потрапляють під вплив європейських колонізаторів.

3. **Трансформація політичної карти смуги екватора та на південь від нього.** Протягом Нового часу простір на південь від екватора також

«заповнюється» державами, проте аж до XIX століття процеси, які відбувалися у тамтешніх внутрішньоконтинентальних державах, здебільшого залишаються маловідомим. Величезні важкодоступні простори басейну Конго все ще перебувають на стадії родоплемінної організації суспільств. Водночас, прибережні держави вже з XV століття викликають інтерес у португальців, до яких поступово долучаються й інші європейські колонізатори.

Одним з основних ареалів державотворення в Новий час було плато в районі Великих Африканських озер. У різні часи тут існували такі держави як **Імперія Китара (XIII-XV;** результат завоювання західних земель сучасної Уганди скотарями чвезі; підкорене ними населення, що займалось землеробством і говорило на мовах банту за рівнем культури переважало завойовників), **Уньйоро, Буганда (XII ст. - 1894), Анколе (1478-1901),** Бурунді, Руанда, Ванга, Мугамеє, **Караґве (бл. 1450-1963)** та декілька десятків дрібніших.

Уньйоро (XVI ст. - 1894)

Усні перекази описують Уньйоро як частину і спадкоємицю Імперії Китара. Місцева династія походила з народу луо. Верховний правитель носив титул «*омукама*» і стояв над локальними вождями, які здійснювали владу над родами скотарів і землеробів. Міст в державі практично не існувало.

Розквіт королівства припадає на XVII століття, коли воно було однією з наймогутніших держав у Центральній та Східній Африці. Вже наприкінці XVIII століття через посилення внутрішніх протиріч починає занепадати. Наприкінці століття Буганда відібрала у Буньйоро регіони Кукі та Будду. У 1830-х роках відокремилася велика провінція Тооро, претендуючи на значну частину прибуткових солеварень. На півдні швидко зростали Руанда та Анколе, захоплюючи деякі з менших королівств-васалів. У другій половині XIX століття до внутрішньо-регіональної боротьби долучилися британці і у 1894 Великобританія оголосила Уньйоро своїм протекторатом. У 1993 році Королівство Уньйоро відновлене як складова Уганди.

Древня історія Бурунді та Руанди вивчена погано. Відомо, що близько X століття хлібороби хуту витіснили з цієї території пігмеїв тва, які були першими

жителями. У XV-XVI століттях сюди прийшли скотарі тутсі, які й відіграли активну роль у державотворенні.

Королівство Руанда (поч. XVII ст. - 1897)

За переказами, Королівство виникає десь у 1600-1624 роках, а його витоки сягають утворення вождівства Гасобо, яке й почало «збирати» землі довкола озера Мугазі. Центральні райони нинішньої Руанди увійшли до його складу у XVI столітті, а віддалені громади хуту були підкорені лише у XVII столітті. Існують дані, що останній вождь хуту підкорився *мвамі* аж у 1920 році. Королівство відрізнялося централізованою системою управління та суворою ієрархією, заснованою на феодалній залежності підданих від господарів. Оскільки хуту визнали над собою панування тутсі і виплачували їм данину, протягом кількох століть руандійське суспільство зберігало відносну стабільність. Стосунки між народами визначалися суворими соціальними нормами, проте вже у ті часи формувалася майнова і соціальна нерівність між хуту і тутсі. Резиденція короля знаходилася в Кігалі.

Королівство Бурунді (кін. XVII ст. - 1903)

Королівство на території нинішньої Бурунді виникає у 1680-1705 роках, коли перший відомий *мвамі* (король) Нtare I об'єднав існуючі на цій території розрізнені ранньофеодальні держави. У роки правління Нtare II відбувається розквіт королівства. За допомогою дипломатії йому вдається розширити межі своїх володінь майже до сучасних кордонів. Перемога над занзібарськими работорговцями забезпечила те, що з території королівства не було викрадено жодного раба. Королівський клан Ганва не належав ні до тутсі, ні до хуту, тому й зберігав лояльність обох етнічних груп. Королівська влада була доволі децентралізована. З кінця XIX до початку XX століття в державі відбувається низка міжусобних війн між чотирма гілками королівської династії, а близько 1900 року самопроголошений король Кіліма захопив низку північних земель.

Наприкінці XIX століття обидва королівства потрапили у сферу німецьких інтересів: Руанда стає складовою Німецької Східної Африки у 1897 році, Бурунді – у 1903 році. У залежному статусі та після здобуття незалежності Королівство Руанда ще проіснувало до 1961, а Бурунді – до 1966 року.

Багато дрібних держав існувало в регіоні Кіліманджаро (наприклад, 37 держав **Чагга** (бл. 1600-1963), серед яких **Кібошо** (бл. 1700-1962), **Мбокому** (бл. 1700-1962), **Мамба** (бл. 1750-1912), **Мвіка** (бл. 1750-1920), **Масава** (1951-1962); звідси, що з приходом німецьких та британських колонізаторів наприкінці XIX століття влада місцевих королів була зведена до мінімуму, але формально деякі з них проіснували аж до 60-х років XX століття), басейнах озер Танганьїка і Малаві, на території нинішніх Мозамбіку та Зімбабве. Однією з найбільших тут залишалися імперії Мвене Мутапа [див. лекцію 1] та **Розві** (бл. 1683-1889; утворюється внаслідок відокремлення від Мвене Мутапи, у 1683 році підкорює Бутуа і значні території, успішно протистоїть португальцям, зникає під натиском міграції племен матабеле)

✚ **Королівство/Імперія Мараві (до 1450-1863)**

Усна історія місцевих народів говорить, що завойовники з народу чева вийшла Луби, перетнули плато північно-східної Замбії та розселилася в долині річки Шире, що витікає з озера Малаві, підкоривши місцеві племена банту. Створення держави Мараві датується приблизно початком XV століття. Її засновником вважається Калонга Чидзонзі, ім'я якого згодом стало титулом правителя. Після консолідації влади *калонги* розпочали кампанію територіальної експансії: у XVI-XVII століттях відбувалося широкомасштабне розширення Мараві в усіх напрямках. Конфедерація народів банту досягла піку свого розвитку в XVII столітті, коли її кордони охоплювали більшу частину східної Замбії, центрального і південного Малаві та північного Мозамбіку з виходом до Індійського океану. Держава мала сильний політичний і військово-економічний вплив в регіоні.

Особливістю державного ладу Мараві була вибірність правителів усіх рівнів. Калонга не мав повноважень призначати вождів підвладних йому племен. Він мав лише економічні важелі управління. Частину данини та прибутку від торгівлі калонга перерозподіляв між вождями племен, забезпечуючи таким чином їх лояльність і послух. Тому територіальна експансія призвела до послаблення влади монархів, а лідери окремих кланів завдяки прямій торгівлі з португальцями та арабами ставали все більш незалежними від центру. До 1720

року конфедерація Мараві фактично розпалася на кілька дрібних самостійних володінь. У 1863 році останній калонга зазнав поразки й загинув у війні з народом яо.

Ціла низка впливових держав, серед яких і згадані у попередній лекції королівства Конго і Луба, існували у доколоніальний період у басейні річки Конго та на території сучасних Анголи і Замбії. Історія більшості з них базується на легендах і недостовірних переказах. Важливу роль у їхній історії відіграла работоргівля, яка приносила величезні доходи правителям і знаті.

Теке (XIV ст. - 1880)

Перші відомості про племена батекі датуються X століттям, а з XII вони стали домінувати на плоскогір'ях регіону обабіч річки Конго. Утворення королівства (інші назви – Тіо, Анзіку, Макоко) припадає приблизно на XIV століття. Володар мав титул «макоко» або «окоо». Суспільство поділялося на монарха та його родину, знать (*нкобі*), простолюдинів та рабів. Кожна з верств здійснювала шрамування, яке визначало їхній статус в суспільстві. Також прошарки відрізнялися одягом та зачісками, включаючи орнаментовані коси.

У XV столітті завойовницькі походи Королівства Конго на схід призвели до конфлікту з Теке, яке зупинило подальшу експансію Конго. В окремі періоди Теке платили данину Конго і захищали його північні кордони. Проте завершення формування власної держави, спричинило суперництво за мідні копальні. Занепад Конго на початку XVIII століття гарантував період миру, оскільки Теке не мала інших впливових ворогів і не здійснювала загарбницької політики. У XIX столітті посилюються відцентрові рухи і протистояння по лінії північ-південь. На той час джерела згадують існування декількох королівств Теке, що, ймовірно, свідчить про його фрагментацію чи децентралізацію. 1880 року макоко Ілой Лумбат Імумба I, який контролював північ держави, визнав французький протекторат і у 1881 році було закладено Браззавіль. Водночас Нгаліема Інсі, правитель лівобережної частини Теке, не визнав цієї угоди, оголосивши про незалежність. У 1882 році він уклав угоду з Генрі Стенлі, погодившись на входження до Вільної держави Конго. Нині існує як несuverенна монархія у складі ДР Конго.

Королівство Мбунда (бл. 1500-1917)

Близько XVI століття племена мбунда засновують однойменну державу на південному сході нинішньої Анголи (у джерелах зустрічаються й інші назви: Королівства Ангола, Мбундаленд). Королівство використовувало традиційну систему правління, подібну до інших народів своєї епохи. Король мав абсолютну владу, тому його рішення виконувалося беззаперечно. Роль короля полягала в тому, щоб видавати закони та керувати громадами. Король правив усім королівством, проте невеликі вождівства та місцевості володіли певною автономією.

У XVIII-XIX століттях Мбунда розширювала свою територію на південь та схід. Паралельно в країну відбувалося проникнення європейців, особливо португальців. Португалія оголосила війну Мбунді у 1914 році і зрештою анексувала її у 1917 році, хоча несучверенна монархія досі існує в Анголі.

Королівство Ндонго (1518-1683)

Королівство Ндонго – доколоніальне державне утворення на півночі сучасної Анголи. Перша згадка про Ндонго припадає на початок XVI століття. В цей час воно було наймогутнішим васалом Королівства Конго, звідки, за легендами, й прийшов перший правитель (*нгола*) – вождь народу мбунду. У 1518 році Ндонго звернулося до Португалії з проханням надіслати християнських місіонерів і визнати їх незалежними від Конго. 1520 року посланці прибули, проте під тиском короля Конго Афонсу I були змушені перенаправити місіонерів до Конго. У середині 1550-х років король Ндонго знову направив переговорну місію до Португалії, щоб заручитися її підтримкою в боротьбі проти Конго. У 1571 році португальський король Себастьян I надав право Паулу Діаш де Новаїшу заснувати укріплені європейські поселення на території Анголи і у 1575 році засноване місто Сан-Паулу-ді-Луанда (сучасна Луанда). У 1579-1599 роках та пізніше королівство Ндонго воювало з португальцями з перемінним успіхом і ситуативними союзами, але останні за допомогою місцевих найманців, мародерів і работорговців *імбангала* продовжили свою експансію. У 1670 році незадоволений політикою португальців нгола знову повстав і програв. Особливістю армії королівства було те, що воїни не використовували щитів для

захисту. Остаточного було завойоване у 1683 році і одним із перших в регіоні потрапило в колоніальну залежність від Португалії.

Королівство було децентралізованим. Значну кількість повноважень король перекладав на своїх чиновників та дослухався до порад головного жреця. Сильними були позиції місцевої знаті. Крім того, королівство було поділене на території, якими незалежно керували місцеві вельможі. Вони сплачували данину королю і зобов'язані були брати участь у військових походах. Водночас, вони часто воювали або створювали ситуативні союзи між собою.

Королівство Лоанго (бл. 1550-1883)

Державність народу вілі почала формуватися у Королівстві Конго. Найдавніша згадка про Лоанго в документальному джерелі – це згадка приблизно 1561 року Себастьяна де Соуто, священика в Конго, про те, що король Конго Діогу I (1545–1561) відправив місіонерів, щоб повернути Лоанго до християнства. В середині XVI століття Лоанго вибороло незалежність від Конго. На піку свого розквіту в XVII столітті вплив Лоанго простягався від мису Святої Катерини на півночі майже до гирла річки Конго (сучасні території Республіки Конго, півдня Габону та ангольської Кабінди). У XVIII століття держава була провідним торговельним та економічним центром Західної і Центральної Африки. Торгівля рабами була одним із головних джерел доходів.

Резиденція *нтіну* або *малоанго* (верховного правителя) перебувала у Буалі. До 1766 року панувала абсолютна монархія, а потім розпочався період міжусобиць. Королі Лоанго по чергово обиралися з керівників чотирьох провінцій. Проте зростання кількості скоробагатків, що заробили свій статок на работоргівлі, похитнуло цю традицію. Цікавим є випадок, коли після смерті короля Буату у 1787 році майже 100 років не було обрано жодного короля. У цей час королівська влада залишалася в руках особи з титулом «*нганга мвумбі*» («жрець покійника»), яка наглядала за тілом померлого короля в очікуванні поховання. Кілька таких жреців змінювали один одного на цій посаді наприкінці XVIII та протягом XIX століть. На цьому фоні у 1870-х роках на території Лоанги з'являється декілька державних утворень. Паралельно на лівобережжі Конго закріплюються бельгійці, Кабінда потрапляє у сферу інтересів португальців. У

1883 році Франція окупує решту території, а у 1885 році помирає останній малоанго.

✚ Імперія Лунда (кін. XVI ст. - 1887)

Держава, що відома також як Мвата Ямво, існувала на суміжних територіях сучасних ДР Конго, Анголи та Замбії зі столицею в місті Мусумба. Її етнічне ядром сформував народ лунда, який розселився наприкінці XV століття вздовж берегів Касаї й наприкінці XVI століття почав підкорення сусідніх народів. За легендою, Чибінда Ілунгу, брат правителя держави **Луба**, на чолі загону воїнів підкорив плем'я бунгу, найвпливовіше серед лунда, та одружився з представницею місцевої королівської династії А'Нконде. В результаті в Лунді склалася своєрідна форма влади – співправління верховного правителя *мвата ямво* та його дружини *лукокеши*. Опорою мвата ямво були силові структури (суд, казна, армія), а лукокеши – представники традиційної знаті. Хоча відбувалося поступове зміцнення влади мвата ямво, двовладдя продовжувалась і в XIX столітті. Імперія Лунда була конфедерацією чи співдружністю держав і складалась з основного адміністративного центру, кільця ближніх та дальніх провінцій, які сплачували податок, але були автономними, й віддалених сіл, що мали общинну культуру лунда. Тому кордони держави визначались у загальних рисах.

Вже на початок XVII століття Лунда завоювала території міжріччя Кванго та Луапули і продовжила розширятися практично у всіх напрямках. Паралельно лунда розселялися і створювали нові держави, наприклад Лозі чи Касонго. У XVIII столітті частина держав-данників швидко стала фактично незалежними. Роль Лунди все більше й більше зводилась до країни-постачальника рабів правителям **Касандже (1620-1910)** та **Казембе (1740-1894)** і головну роль у работоргівлі відігравав мвата ямво. Работоргівля виснажила й знекровила державу. Міжусобиці стали нормою її життя. Кожен новий претендент на владу звертався по допомогу до військових вождів чокве. Останні все активніше втручалися у внутрішні справи Лунди. Наприкінці XIX століття від неї відокремлюється декілька князівств і Лунда остаточно втрачає свою

самостійність на користь Королівства Чокве. Трохи згодом серцевинна територія Лунди була поділена між Португалією, Великобританією та Бельгією.

Королівство Єке (1856-1891)

Це одна з наймолодших і найбільш недовговічних держав у регіоні, проте саме їй вдалося фактично знищити Лубу. Приблизно 1850 року зі східних берегів Танганьїки на територію Катанги прибули озброєні вогнепальною зброєю загони єке на чолі із Мсірі. Правитель Луби сподівався заручитися їхньою підтримкою у боротьбі із відцентровими рухами та вилові рабів. Паралельно із занепадом Луби могутність єке зростала. Мсірі оголосив про утворення на території Катанги власної держави, яка отримала назву Гаренганзе або Імперія Мсірі. У 1870-х роках він підкорив невеликі князівства, що вийшли із-під влади правителя Луби, а тоді й центральну частину країни. Королівство Єке контролювало єдиний торговий шлях через континент зі сходу на захід, оскільки пустеля Калахарі та королівство Лозі на півдні і тропічні ліси Конго на півночі блокували альтернативні маршрути. Імперія Мсірі вже до 1890-х років була виснажена війнами, особливо з державою Казембе. Мсірі постарів і ледве втримував владу. Крім того, Катанга стала об'єктом зазіхань з боку європейських колонізаторів. У 1891 році бельгійці захопили столицю і приєднали Єке до Вільної держави Конго.

У XIX столітті на півдні Африки також існували **Імперія Баротселенд/Лозі (XVI ст. - 1838, 1894-1899)**, **Королівство Тембе (бл. 1554-1885)**, **Імперія Мтетва (бл. 1780-1820)**, **Королівство Свазіленд (1745-1868)**, **Королівство Ндвандве (1780-1819)**, **Королівство Нгвато (1780-1885)**, **Королівство Зулу (1816-1897; утворилося у результаті бурхливого розширення панування зулусів та витіснення ними інших народів у Південній Африці в 1815-1835 роках, яке отримало назву *мфекане*)**, **Королівство Лесото (1822-1884)**, **Імперія Газа (1824-1895)**, **Королівство Мтваказі (1840-1893)** та інші.

Щодо Мадагаскару, то з початку XV століття на острові виникає ціла низка державних утворень. Серед них поступово набирає сили і підкорює майже весь острів королівство етнічної групи мерина, що зародилося в центральній гористій частині.

Королі та королеви мери́на, які правили Великим Мадагаскаром у XIX столітті, були нащадками довгої лінії спадкової королівської родини мери́на, що походить від Андріаманело, якому традиційно приписують заснування Імерини у 1540 році. Політичне життя на острові з XVI століття характеризувалося зміцненням Імерини та її спорадичними конфліктами з сусідами. Під час правління короля Андріамасінавалуна (1675-1710) королівство досягло свого найбільшого розквіту. Проте він розділив Імерину на чотири частини для своїх синів і відтоді почався тривалий період громадянської війни та занепаду держави. Наприкінці XVIII століття вдалося відновити єдність.

Спроба християнізувати країну на початку XIX століття обернулася гонінням на перших християн: за наказом королеви було вбито близько 150 тисяч людей. Водночас, тривав жорстокий процес експансії по відношенню до інших племен і держав. Королівство Імерина майже об'єднало весь Мадагаскар в єдину державу до французької колонізації у 1894 році.

Крім неї, на кінець XIX століття незалежними державами на острові залишалися Сакалава, Бара, Магафалі, Антадруа.

Отже, протягом Нового часу відбувається «заповнення» континенту африканськими державами. Фактично, лише внутрішні простори Сахари та важкодоступні території басейну Конго на кінець XIX століття залишалися поза межами існуючих держав і перебували на стадії родоплемінної організації суспільства. Поступово не лише прибережними частинами континенту починають цікавитися європейські колонізатори і кінець XIX століття для нього проходить під знаком «Битви за Африку», про яку детальніше у наступній лекції.

Запитання для самоперевірки:

1. Надайте політико-географічну характеристику доколоніальної Дагомеї.
2. Що таке шарифізм і в якій державі Африки в означений період існувала ця система?
3. Які королівства доколоніальної Африки, хоч і втратили суверенітет, формально існували під час колонізації і продовжують існувати нині? Яку роль виконують монархи нині?
4. Що вам відомо про Дарфурський султанат?

5. Коли і в якому регіоні Африки існувала держава Конг? Коротко її охарактеризуйте.

Використані та рекомендовані джерела:

1. Кіндер Г. & Хільгеман В. (2001), *Всесвітня історія. Dtv-Atlas*, Знання-прес, Київ.
2. Шлапак А. (2018), *Хронологічні таблиці з Нової історії країн Азії та Африки. XVI ст. – поч. XX ст.*, Саміт-книга, Київ.
3. Adekeye A. (2025), *The Black Atlantic's triple burden: Slavery, colonialism, and reparations*, Manchester University Press.
4. Bethwell A. O. (1999), *General History of Africa V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. University of California Press, Berkeley.
5. Flint J. E. (ed.) (1977), *The Cambridge History of Africa, Volume 5: From c.1790 to c.1870*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
6. Freeman-Grenville G.S.P. (1991), *The New Atlas of African History*, Simon & Schuster, New York.
7. Gray R. (ed.) (1975), *The Cambridge History of Africa, Volume 4: From c.1600 to c.1790*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
8. «History of Africa» (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Africa
9. «List of kingdoms and empires in African history» (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_kingdoms_and_empires_in_African_history
10. Oliver R. & Sanderson G. N. (eds.) (1985), *The Cambridge History of Africa, Volume 6: From 1870 to 1905*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
11. Oliver R. (ed.) (1977), *The Cambridge History of Africa, Volume 3: From c.1050 to c.1600*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
12. Parker J. (Ed.) & Adjaye D. (2023), *Great Kingdoms of Africa*, Thames and Hudson, London.
13. Shillington K. (2019), *History of Africa*, 4th edition, Bloomsbury Academic.
14. Shillington K. (ed.) (2004), *Encyclopedia of African History*, Routledge, New York.
15. *World History Encyclopedia* (н. д.), available at: <https://www.worldhistory.org/>

1. *Великі географічні відкриття як передумова колонізації.* Звісно, що колонізація окремих регіонів Африки, особливо Північної, долини Нілу та східного узбережжя проводилася фінікійцями, греками, римлянами, германцями, арабами, персами, венеційцями, іспанцями, португальцями, турками-османами задовго або паралельно з Великими географічними відкриттями, проте саме вони стали поштовхом до колонізаційних захоплень кінця XIX століття і майже повного, за виключенням Ліберії та Ефіопії, розподілу континенту європейцями. Поодинокі спроби дослідити внутрішні простори Африки, особливо європейськими місіонерами, розпочалися одразу після дослідження її узбережжя португальцями у другій половині XV століття. Проте лише на XIX століття припадають дуже активні наукові дослідження континенту: якщо у першій його половині було здійснено 21 подорож, то у другій – 202.

У цей час Африкою активно починають цікавитися представники Франції, Великобританії, Німеччини, Італії, Бельгії. Ці держави стали більш активно витіснити з Африки Португалію, Іспанію, Туреччину, Нідерланди, Швецію, Данію тощо. Науковці, як наприклад Г. М. Стенлі, П. де Бразза, часто допомагали європейським правителям у колонізації африканських держав і народів, пропонуючи і змушуючи їх підписувати васальні договори.

Цікаво, що серед дослідників Африки було і багато українців: В. Григорович-Барський (20-і роки XVIII ст.), О. Уманець (1842-1843), А. Рафалович (1846-1848), Є. Ковалевський (1847-1848), Л. Ценковський (1847-1849), М. Миклухо-Маклай (1866, 1869), О. Булатович (1897-1899), В. Липський (1900-1902) та інші. Проте, на відміну від згаданих держав, це не призвело до утворення українських колоній, бо на той час українські землі були розподілені між континентальними колоніальними імперіями – Росією, Австро-Угорщиною та Османською імперією.

Характерними ознаками європейського проникнення на континент та колонізації від XV до 80-х років XIX століття були:

- ✓ створення незначних опорних пунктів (фортів) вздовж узбережжя для контролю морських шляхів і доступу до внутрішніх ринків та ресурсів континенту і відсутність бажання контролювати величезні простори;
- ✓ работоргівля, що переважно базувалася на купівлі рабів у місцевих правителів;
- ✓ акцент на місіонерській діяльності та наукових дослідженнях;
- ✓ домінування на початковому етапі колонізації португальців, поступове підвищення інтересу до Африки у іспанців, французів, нідерландців, шведів, англійців, данців;

Водночас, державницьке життя внутрішніх районів Африки, як зазначено вище, залишається їм майже невідомим і малоцікавим, якщо справа не стосувалася торгівлі.

2. Особливості колонізації Африки до 80-х років XIX століття. Бурські колонії. На початок 1880-х років європейські колонії все ще займають мізерну частину Африки і локалізуються переважно вздовж узбережжя на важливих торговельних шляхах.

Португальці почали закріплюватися у *Магрибі* ще за правління короля Жуана I, який завоював Сеуту в 1415 році і були тут присутніми аж до втрати Мазаргана (Ель-Джадіди) в 1769 році. Португальські ексклави, переважно вздовж атлантичного узбережжя Марокко, були відомі як «Берберський Алгарве».

Захоплення Сеути було визнано папою Мартином V хрестовим походом. Володіння містом не принесло Португалії жодної економічної вигоди, оскільки торгові та караванні шляхи швидко перемістились до інших міст регіону, зокрема до Танжеру. Тому король Дуарте намагався захопити у 1437 році також і Танжер, але похід, який спланував і очолював португальський принц Енрике Мореплавець, закінчився катастрофою. Лише за правління Афонсу V Португалія змогла розширити свої володіння в Північній Африці, захопивши Ксар-ес-Сегір в 1458 році і Асілу в 1471-му. Афонсу V також ненадовго окупував Танжер. Через успішні завоювання він отримав титул «король Португалії і Алгарве на цій

стороні і за морем в Африці». Пізніше були завойовані Мазарган, Сафі, Агадір, Ес-Сувейра, Аземмур, Мамора, Анфу (пізніше стала Касабланкою).

В часи Жуана III португальська імперія розширилася по усьому світу. У цьому контексті збереження чи, можливо, розширення володінь в Марокко вже не мало економічної привабливості і здавалося дедалі більш обтяжливим у військовому відношенні. На користь Марокко Португалія у 1541-1577 роках втрачає Агадір, Сафі, Аземмур, Ксар-ес-Сегір, Асілу. Новий хрестовий похід Себаштіана I в Марокко закінчився катастрофічною поразкою в *битві при Алкасер-Кібірі*, яка коштувала йому життя і поклала кінець епосі португальської експансії в Магрибі. Ця поразка навіть призвело до припинення існування незалежної португальської держави в період 1580-1640 років, коли вона перебувала в унії з Іспанією.

У 1640 р. Португалія відновила свою незалежність, але Сеута залишилася в складі Іспанії, що було офіційно визнано в *Лісабонському договорі (1668)*. Після цього Португалія зберегла лише три ексклави у Північній Африці – Танжер, Касабланку та Ель-Джадіду. Танжер був переданий Англії у 1661 році за шлюбним договором (як частина приданого Катерини Браганської), а Касабланка була покинута після землетрусу в Лісабоні (1755). 10 березня 1769 року під час облоги військами Марокко була евакуйована Ель-Джадіда, що поклало край португальській присутності у Північній Африці. Натомість країна почала активно розбудовувати систему фортів і баз вздовж решти узбережжя Африки на шляху до Індії. *Португалія стала першою серед європейських держав, хто почав створювати форти на південь від екватора.*

Свої ексклави у Північній Африці до створення обширних колоніальних імперій мали Іспанія, Франція, Англія. Більшість із цих були втрачені або евакуйовані європейцями вже до кінця XVIII століття, і сьогодні на території Магрибу залишились лише *іспанські володіння – автономні міста Сеута та Мелілья і три інші мініатюрні іспанські «Суверенні території»*, над котрими Іспанія досі зберігає контроль. Марокко не визнає іспанського суверенітету над цими територіями. Крім того, Іспанія у XVI-XVIII століттях вела постійну боротьбу з піратами, місцевими вождями і Османською імперією за володіння

опорними пунктами та узбережжям Алжиру, Тунісу, Лівії. Якщо не брати до уваги вищезгадані автономні міста і суверенні території, то останніми іспанці залишили Оран і Мерс-Ель-Кебір у 1792 році після руйнівного землетрусу.

З 1550-х років *Франція* зацікавилася опорними пунктами на узбережжі Алжиру для боротьби з піратством, вилову коралів і розвитку торгівлі. За домовленістю з беєм та на основі франко-османських угод спочатку окремі приватні особи, а згодом і Франція, отримали торгову концесію над портами Мальфакарель, Ла-Калле (Ель-Кала), Колло, Кап-Роуз (Кап-Роза) та Боун (Аннаба). Періодично виникали конфлікти за їх володіння і вони переходили з рук в руки. У 1552 році Т. Ленче отримав дозвіл побудувати першу постійну французьку укріплену факторію на узбережжі: фортецю Бастіон-де-Франс. У 1807 році всі колишні французькі права на торгівлю та бази на алжирському узбережжі були передані Сполученому Королівству. Під час дипломатичної кризи 1827 року між османським Алжиром та Францією французи покинули Ла-Калле. Ці події стали прелюдією до завоювання французами Алжиру в 1830 році.

У 1650 році на узбережжі Гвінейської затоки Г. Карлоффом була заснована колонія Кабо Корсо або *Шведський Золотий берег* (територія сучасного півдня Гани). Вона складалася лише з кількох фортів і торговельних постів: Карлсборг, Вільям, Батенштейн, Християнсборг, Вітсен, Аполлонія. Колонія проіснувала до 1658 року, коли була захоплена *данцями* (данські колоніальні володіння в Африці існували у 1658-1850). У 1660 році між сторонами був підписаний мирний договір і Кабо Корсо був повернутий Швеції. Проте з'ясувалося, що помічник Г. Карлоффа, С. Шмідт, продав колонію в квітні 1659 року Голландській Вест-Індській компанії і зник із золотом у Анголі. У 1663 році вся територія знову була захоплена данцями і включена до складу Данської Гвінеї. У травні 1664 року вона була захоплена *англійцями* і стала складовою Золотого берега. 30 березня 1850 року всі данські колонії в Гвінеї були продані Великобританії за 10 000 фунтів стерлінгів і увійшли до складу Британського Золотого Берегу.

Націленою на контроль над точковими пунктами була і *Нідерландська* колоніальна імперія (період володінь у Африці – 1633-1871) в особі своїх торговельних Вест- та Ост-Індської компаній. Нідерланди в Африці «наступали»

на п'яти португальцям. Складовими Нідерландської колоніальної імперії у різні часи в Африці були Аргуїн (Мавританія) (1721-1724), Голландська Гвінея (Гана) (1637-1871), Невільницький берег (частини Беніну, Того, Нігерії і Сан-Томе і Принсипі) (1660-1748), о. Св. Єлени (1645-1659), Сенегамбія (1633-1678), Голландська Ангола (частина Габону і Анголи) (1640-1650), Волфіш-Бей (Намібія) (1793), Маврикій (1638-1658), Реюньйон (1664-1710), окремі поселення в Сьєрра-Леоне, Ліберії, Мадагаскарі, Мозамбіку. Проте у результаті англо-голландських воєн (1651-1673) країна втратила більшість володінь.

Однією з найстаріших, найбільших за площею і найтриваліших у часі нідерландських колоній в Африці була *Капська колонія* (1652-1797 і 1803-1806). Вона започаткована у 1652 році, коли на березі Столової бухти за 50 км на північ від мису Доброї Надії було засноване місто Капстад (сучасний Кейптаун) – перше європейське поселення на півдні Африки. Засновником міста і першим командором Капської колонії був голландець Ян ван Рібек, який діяв від імені Голландської Ост-Індійської компанії. Капстад повинен був стати проміжною базою для постачання провізією і питною водою кораблів компанії, які прямували з Європи довкола мису Доброї Надії до Голландської Ост-Індії (Індонезія) і поверталися звідти назад. Позаяк сільськогосподарські підприємства Компанії виявилися неспроможними забезпечити необхідний обсяг продовольства, починаючи з 1657 року Компанія почала заохочувати оселення на довколишніх землях незалежних фермерів з Європи. Для забезпечення європейських землевласників робочою силою до колонії почали ввозити рабів, спочатку із Західної Африки, а потім у великій кількості з Мадагаскару, Цейлону та Індонезії. Коли обсяг худоби, яку вдавалося придбати у місцевих скотарів-готтентотів також виявився недостатнім, Компанія почала розвивати в колонії тваринництво і заохочувати до цієї діяльності європейських поселенців.

У середовищі перших голландських поселенців Капської колонії поступово сформувався окремий діалект нідерландської мови, відомий зараз як африкаанс; самі поселенці почали називати себе африканерами чи бурами. У 1700 році ферми африканерів, де вирощували зерно, виноград та овочі, вже цяткували східні околиці Столової гори і простягалися на 50-70 км на схід до

підніжжя невисокого гірського пасма. Місцеві готтентоти не чинили опору вторгненню європейців і або відкочували далі на північ і схід, або наймалися до них як пастухи, провідники чи перекладачі. Внаслідок епідемії віспи у 1713 році тисячі готтентотів померли, а решта втекли до внутрішніх областей країни, тому вже у 1730 році аборигени були практично відсутні в радіусі близько 400 км від Капстада.

У 1795 році Нідерланди були окуповані революційною Францією і на їх території була проголошена союзна Франції Батавська республіка. *Великобританія*, яка воювала з Францією, в тому ж році окупувала Капську колонію. Голландська Ост-Індійська компанія відмовилася від всіх своїх прав на колонію на користь Батавської республіки у 1797 році, а у 1799-му була розформована. У 1803 році, коли Великобританія підписала мир з наполеонівською Францією і її союзниками, Капську колонію повернули Батавській республіці. Після розгрому Наполеона, за рішенням Віденського конгресу (1814), Капська колонія була остаточно передана Великобританії у довічне володіння.

Внутрішні суперечності між британцями і бурами, бурами і коса, британцями і коса та скасування рабства у британській Капській колонії (1834) спонукає консервативних бурів здійснити у 1836-1844 роках «Великий трек» у північніші внутрішні райони, де після боротьби із зулусами і британською анексією Наталя вони у **1842** році засновують **Оранжеву Вільну державу**, а у **1853-му – Трансвааль**.

Відкриття родовищ алмазів і золота приваблюють до них іммігрантів, чисельність яких згодом значно перевищує чисельність бурів. На підставі «захисту англомовних», у 1877 Великобританія анексує Трансвааль, проте у результаті бурського повстання (*Перша англо-бурська війна (1880-1881)*) зазнає поразки. У 1883-1902 роках республіки зберігають незалежність, проте родовища золота поблизу Йоганнесбурга знову викликають британський інтерес. Великобританія спочатку оточує Трансвааль і Оранжеву республіку своїми колоніями (Бечуаналенд, Свазіленд, Родезія), а у 1899-1902 ініціює *Другу англо-бурську війну*. За результатами *Фереснігінзького миру (1902)* обидві республіки

припиняють своє існування. Бури отримують самоврядування, а нідерландська мова (африкаанс) стає офіційною.

Отже, упродовж XV – першої половини XIX століть присутність європейських колонізаторів практично обмежувалася прибережними торговими колоніями і фортами. Мало хто відважувався йти в глибину континенту, а ті, хто, як португальці, робили такі спроби, часто зазнавали поразок і змушені були повертатися до узбережжя. Наступним змінам у підходах до колонізації сприяли як британська заборона работоргівлі (1807), рабства (1833) і вивезення рабів (1841), так і кілька технологічних інновацій в галузі зброярства, розвиток медицини, дослідження внутрішніх просторів континенту, потреба в сировині у наслідок промислової революції тощо. Важливим чинником було і суперництво між державами. Володіння колоніями демонструвало супротивникам могутність та впливовість країни. Усе це зумовило динамічний колоніальний розподіл Африки. Якщо одні, наприклад данці, шведи, курляндці чи нідерландці, залишили свої факторії, то інші – португальці, іспанці, французи, британці, італійці, німці, бельгійці – активно долучилися до «Битви за Африку».

3. **Берлінська конференція (1884-1885). «Битва за Африку» і формування окремих колоніальних імперій в Африці.** У другій половині XIX століття, особливо після **Берлінської конференції**, процес колонізації Африки набрав такого масштабу, що отримав назву «Битви за Африку» або «Гонки за Африку». Майже весь континент до початку 1900 року зазнав сильної трансформації і був розділений на колонії між низкою європейських держав.

Берлінська конференція визначила головні правила розподілу Африки і найважливішим серед них було те, що претензії певної держави на частину континенту визнавалися лише тоді, коли вона могла її окупувати. Крім того, низка договорів 1890-1891 років повністю визначила кордони, саме тому деякі історики застерігають від надмірного акцентування ролі Берлінської конференції у колоніальному поділі Африки та звертають увагу на двосторонні угоди, укладені до та після конференції. З чотирнадцяти держав, що були представлені на

конференції, п'ять – Австро-Угорщина, Данія, Нідерланди, Шведсько-Норвезька унія та США – відмовилися від «Битви за Африку».

Європейці, в залежності від могутності та амбіцій, встановили в Африці різні форми домінування (управління). У деяких регіонах, наприклад в Британській Західній Африці, контроль був поверховим і з опорою на місцевих вождів. Головною метою колонізаторів була безперервна експлуатація ресурсів. В інших регіонах – Південна Африка, Британська Східна Африка, Південна та Північна Родезія, Маврикій – заохочувалося переселення європейців і створення держав, де домінувала б європейська меншість і переформатовувалися традиційні суспільні відносини. У деяких колоніях, як от Бельгійське Конго, встановлювався жорсткий режим деспотії і визисків.

Португальська колоніальна імперія (1415-1975)

Як ми зазначали вище, першою цеглинкою Португальської колоніальної імперії в Африці стало заволодіння Сеутою у 1415 році та розбудова фортів на узбережжі нинішньої Марокко. Паралельно відбувається закріплення португальців на Мадейрі та Островах Зеленого Мису.

Після відкриття морського шляху в Індію, Португалія засновує низку фортів на островах і узбережжі Гвінейської затоки, Анголи та Індійського океану. Одними з перших під їхній вплив на сході континенту потрапляють міста-держави Султанату Кілва. У вирішальній битві 1509 році з об'єднаним флотом мусульманських правителів біля Діу португальці здобули блискучу перемогу і відтоді майже до кінця століття неподільно панували на морських торговельних шляхах, що з'єднували Індію з Африкою і Аравією. На перших етапах колонізації португальці зазвичай захоплювали лише окремі міста або ж острови біля узбережжя, які за кілька років перетворювали на потужні фортеці.

На час унії з Іспанією (1580-1640) Португалії доводиться максимально інтенсивно оборонятися і боротися за свої колонії з Нідерландами: були втрачені острів Сан-Томе, фортеця Сан-Жоржи-да-Міна на Золотому березі і Луанда. У 1654 році Португалія відновила свій контроль над Луандою і Сан-Томе. Пізніше на користь Іспанії, Великобританії та Франції вона втратила володіння в нинішніх Екваторіальній Гвінеї, Гані, Мадагаскарі; острів Занзібар та Момбасу.

Тимчасовими були португальські протекторати над Ефіопією Відою, Кілвою тощо.

Португалія першою з групи європейських колонізаторів Нового часу почала проникати вглиб континенту і вибудовувати обширні колонії на території нинішніх Анголи і Мозамбіку. Проте її проєкт створення «мосту» суцільних колоніальних володінь від узбережжя Анголи до узбережжя Мозамбіку («Рожева мапа»), представлений на Берлінській конференції, провалився через протидію Великобританії.

Таким чином, на початок XX століття під владою Португалії були *Острови Зеленого Мису (Кабо-Верде)* (1462-1975), *Сан-Томе і Принсіпі* (1470-1975), *Португальська Східна Африка (Мозамбік)* (1498-1975), *Португальська Західна Африка (Ангола)* (1575-1975), *Португальська Гвінея (Гвінея-Бісау)* (1640-1974).

Іспанська колоніальна імперія (1478-1976/наші дні³)

Після *Тордесільяського договору (1494)* Африка, за виключенням вищезгаданих Сеути, Мелільї та суверенних територій, не потрапила до іспанської сфери, тому іспанці не проявляли великої зацікавленості континентом.

Початком іспанських завоювань можна вважати 1402 рік, коли Кастилію зацікавили *Канарські острови*. Їх завоювання було завершене, коли війська Кастильської корони в довгих і кривавих війнах захопили Гран-Канарію (1478-1483), Ла-Пальму (1492-1493) і Тенерифе (1494-1496).

У 1778 році острови Фернандо По (зараз Біоко) і комерційні права на материкові землі між річками Нігер і Огове були передані португальцями Іспанії в обмін на території в Південній Америці. У XX столітті Біоко та Ріо-Муні були відомі як *Іспанська Гвінея* і до 1968 року вважалися провінцією Іспанії.

У 1859 році, реагуючи на напад місцевих племен на Сеуту, Іспанія розпочала Іспано-марокканську війну (1859–60). За результатами *Договору Вад-Рас (1860)* Марокко визнало вічний суверенітет Іспанії над Сеутою та Мелільєю. Крім того, Марокко поступилося територією колишньої іспанської колонії Санта-

³ Такий формат даних тут і далі означає, що відповідна держава втратила свої колонії в Африці у вказаному році, проте досі у інших статусах має володіння на континенті

Крус-де-ла-Мар-Пекенья, що мала стати іспанською територією *Іфні*. На Берлінській конференції Іспанія домоглася міжнародного визнання протекторату над територією навколо міста Сіді-Іфні.

У 1912 році Іспанія та Франція завершили поділ Марокко. Зокрема, Іспанія отримала заздалегідь обумовлене право на протекторат над північною частиною (області *Риф і Джебали*) та крайнім південним заходом країни (ексклав Сіді-Іфні). Крім того, у 1924-1956 роках існувала *Міжнародна зона Танжер*, де адміністрацією керували спільно Бельгія, Франція, Великобританія, Італія, Нідерланди, Португалія та Іспанія. У 1958 Іспанія поступилася сектором *Тарфая* на користь Марокко і об'єднала раніше окремі землі *Сегіст-ель-Хамра* (на півночі) і *Ріо-де-Оро* (на півдні) у провінцію *Іспанська Сахара*.

Отже, основний масив іспанських володінь концентрувався на північному заході Африки.

Французька колоніальна імперія (1624-1967/наші дні)

Від початку формування власної колоніальної імперії (30-і роки XVI століття) Франція мало цікавилася Африкою, а після втрат за результатами *Семирічної війни (1756-1763)* її інтерес до континенту взагалі зник. У часи Першої колоніальної імперії були створені колонії в Індійському океані: *Іль-де-Бурбон* (1665-наші дні; нині Реюньйон), *Іль-Рояль* або *Іль-де-Франс* (1715–1810; Маврикій) і *Сейшельські Острови* (1756-1794). Дві останні були втрачені на користь Великобританії.

Активна колоніальна політика, що поновилася після 1850 року, вже головним чином зосередилася саме на Африці, а також в Індокитаї та південній частині Тихого океану. В цей час відбувається асиміляція кольорової еліти в низці заморських володінь, у тому числі в *Сенегамбії* (саме тут французи засновують свої перші торгові пости ще у 1624 році). У 1854-1865 роках значно розширюється площа колонії.

Справжнім початком Другої колоніальної імперії став 1830 рік, коли Франція завоювала *Алжир* (1830-1961). До 1844 року опір французам чинили берберські племена під проводом еміра Абд ель-Кадера та лише у 1857 році

вдається підкорити кабілів. Згодом Алжир стає житницею і ядром «заморської Франції»: у 1906 році французи становили 13% населення колонії.

Політика престижу зазнає невдачі в *Єгипті* (завоювання у 1798-1801 роках; кондомініум з Великобританією у 1876-1882 роках), де за французького сприяння відбувається будівництво *Суецького каналу (1859-1869)*. Певний час після цього французи розглядають Єгипет як свій протекторат. Наступний план захоплення Єгипту та утворення Суданської держави призводить до *Фашодської кризи (1898)* у стосунках з Великобританією. Обидві сторони наполягали на своєму праві на Фашоду (сучасне місто Кодок), але не прагнули до загострення. У березні 1899 було підписано *Суданську угоду*, за якою визнавалося, що витoki річок Ніл і Конго повинні позначати межу між сферами впливу обох держав. Інцидент у Фашоді був останнім серйозним колоніальним конфліктом між Великобританією та Францією.

У середині XIX століття Французька колоніальна імперія «приростає» *Коморськими островами (1841–1975; Майотта* досі залишається французькою), *Габоном (1843-1910), Обоком (1862-1977)*.

Протягом 1880-1910-х років формується велика колоніальна імперія у Африці. До вже існуючих колонії додаються *Туніс (1881-1956), Мадагаскар (1897–1958), Марокко (1912–1956) Західна Африка (1895-1958; з 1958 по 1960 існували французькі Мавританія, Сенегал, Гвінея, Берег Слонової Кістки, Нігер, Верхня Вольта, Дагомея, Того, Судан (Малі)), Французьке Сомалі (Джибуті) (1896–1967), Екваторіальна Африка (1910–1958; так само з 1958 по 1960 окремо існували французькі Габон, Конго, Убангі-Шарі, Чад)*. Після Першої світової війни Франція отримала німецькі довоєнні колонії *Того і Камерун (1920–1960)*.

Острови *Тромлен і Крозе* стають французькими у 1772 році; *Глорйоз* – у 1892; *Басас-да-Індія, Європа, Жуан-да-Нова* – у 1897; *Кертелен, Амстердам, Сен-Поль* – у 1924. Всі вони досі є складовими Франції.

Англійська (1673-1787) / Британська колоніальна імперія (1787-1980/наші дні)

Як і в Нідерландах або Данії, початковий етап колонізації здійснювала не Англія як держава, а приватні Отс- і Вест-Індська компанії. Спочатку країна

зовсім не приділяла увагу Африці, зосередившись на Північній Америці. Володіння *Танжером* у 1661-1684 роках варто розглядати як виняток. З 1673 року володінням Ост-Індської компанії стає *острів Св. Єлени* (з 1815 – королівська колонія).

Як ми вже зазначали, коли у 1795 році французькі війська зайняли Нідерланди, Великобританія прихистила уряд втікачів і змусила як подяку за підтримку підписати так звану «*Ноту К'ю*», згідно з якою заморські володіння Нідерландів – *Капська колонія* (остаточно стає британською у 1806 році), голландська Гвіана, Цейлон, індійські факторії, Малакка та Індонезія – опинилися під британською владою. Розпочинається доволі масове переселення британців на південь Африки та поступове витіснення ними бурів і місцевих народів.

Після введення заборон на рабство і работоргівлю падає інтерес до африканських колоній, таких як *Гамбія*, *Сьєрра-Леоне*, *Золотий Берег*, а близько 1865 року Великобританія навіть наважується їх покинути.

У 1875 році уряд Б. Дізраелі купив за 4 млн фунтів у майже збанкрутілого правителя *Єгипту* 44 % акцій Суецького каналу з метою забезпечити контроль над стратегічним водним шляхом між Великобританією та Індією. Спільний із французами фінансовий контроль закінчився у 1882 році прямою окупацією формально османського Єгипту британськими військами. Франції було надано карт-бланш у Магрибі. У 1914 Єгипет оголошують британським протекторатом. У 1899 *Судан* стає англо-єгипетським кондомініумом. Паралельно це призвело до конфронтації з французькою військовою експедицією при Фашоді у вересні 1898 року (*Фашодська криза*).

Перехід від стратегії економічного контролю до повного володіння територіями відбувався після Берлінської конференції у формі гарячкового захоплення територій європейськими державами. Великобританія утримувалося від участі у першій хвилі захоплень, оскільки була більше торговою, а не колоніальною імперією. Проте незабаром стало зрозуміло, що для підтримки рівноваги сил, країна повинна встановити власну імперію в Африці.

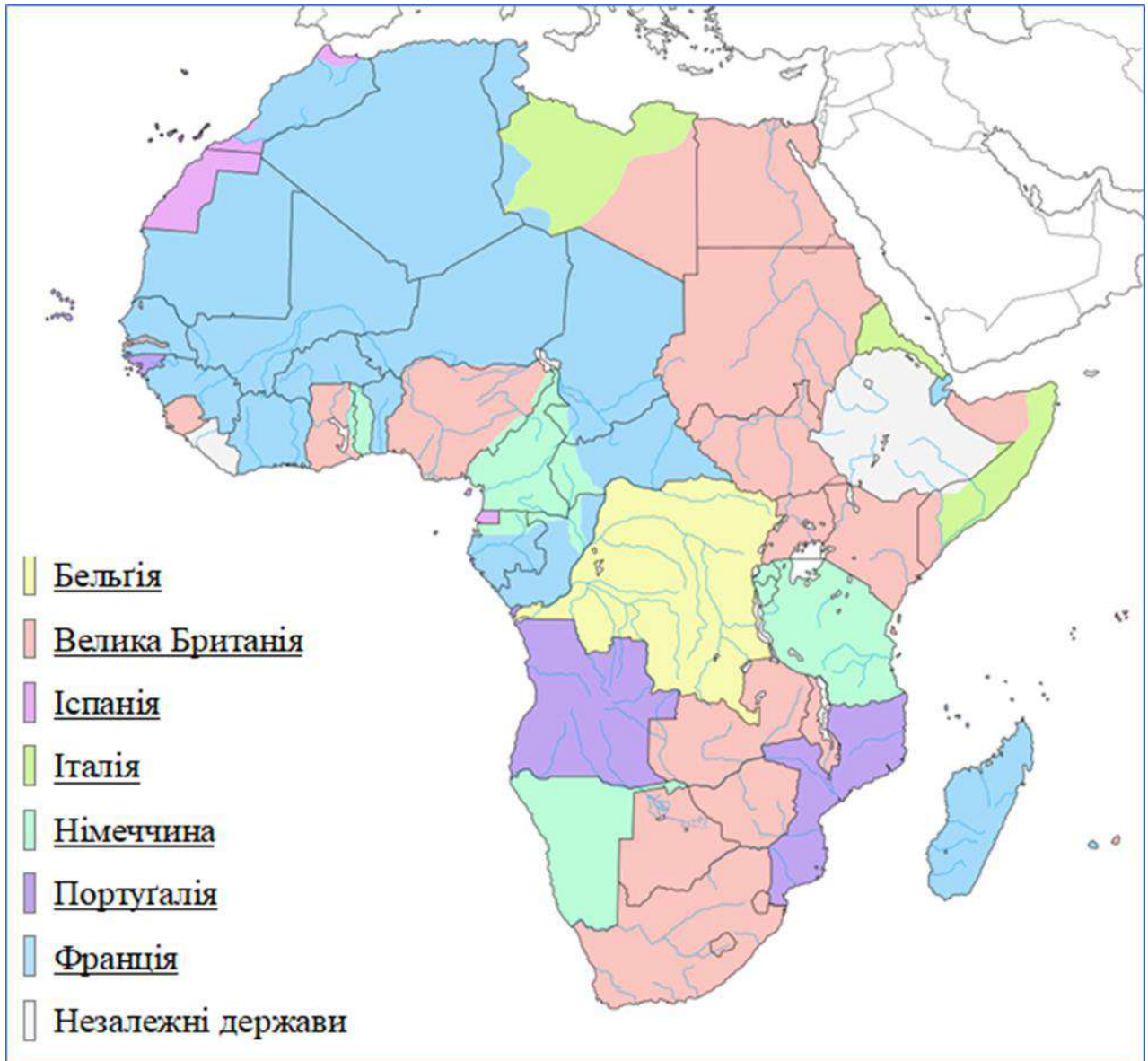

Рис. 3.1. Колоніальний розподіл Африки у 1913 році [запозичено у Eric Gaba – Wikimedia Commons user: Sting].

Оскільки на той час Великобританія вже володіла Капською колонією і Єгиптом, то британський імперіалізм отримав свої напрям і мету по лінії Кейптаун-Каїр. Важливу роль у створенні цієї осі відіграв С. Родс, який використовував власні сили і багатство, отримане завдяки монополії на південноафриканські родовища діамантів та золота після *Зулуської війни* (1879). Очолювана ним Південноафриканська компанія у 1885 році здобуває *Бечуаналенд* і у 1888-1891 роках – *Родезію*. Саме С. Родс у 1890-96 стає прем'єр-міністром Капської колонії і готує завоювання бурських держав. У 1910 році чотири колонії – *Наталь*, *Трансвааль*, *Оранжеву республіку*, *Капську провінцію* –

об'єднали в єдиний *Південно-Африканський Союз* і надали йому статус домініону.

Таким чином, на 1914 в Африці існують британські:

- ✓ домініон *Південно-Африканський Союз* (1910-1961; Капська колонія стала першою континентальною колонією у 1806 році);
- ✓ протекторати – *Єгипет* (1914-1922), *Бечуаналенд* (1884-1966; Ботсвана), *Північна Родезія* (1911-1953/1964; з 1888 по 1911 рік існували окремі колонії під управлінням Британської Південно-Африканської Компанії С. Родса; у 1924 права були передані Великій Британії; Замбія), *Південна Родезія* (1901/1923-1953/1965; до 1923 під управлінням БПАК, далі як самостійна колонія і частина федерації Родезії та Ньясаленду; Зімбабве), *Ньясаленд* (1891-1964), *Британська Східна Африка* (1888-1920; Кенія (1920-1963)), *Британський Сомаліленд* (1884-1960), *Нігерія* (1914-1954/1960; створений у 1914 з протекторатів Північна та Південна Нігерія, окремі частини яких були колонізовані ще у 1885 році), *Гамбія* (1816-1965), *Сьєрра-Леоне* (1896-1961; одна з найстаріших колоній, яка існувала з 1787 року), *Північні території Золотого Берега* (1901-1957), *Свазіленд* (1902-1968), *Уганда* (1890-1962), *Занзібар* (1890-1963);
- ✓ колонії *Ашанті* (1901-1957), *Золотий Берег* (1821-1957), *Басутоленд* (1868-1966; Лесото), *Сейшельські Острови* (1794-1976);
- ✓ кондомініум – *Англо-Єгипетський Судан* (1899-1952/1956);
- ✓ острови в Тихому океані (*Св. Єлени*, *Вознесіння і Тристан-да-Кунья* (з 1673)) та концесії на низку портів.

Після Першої світової війни Британія отримує мандати на німецькі колонії і «приростає» *Британським Того* (1916-1956), *Танганьїкою* (1916-1961) та *Британським Камеруном* (1916-1961). Після Другої світової війни вона короткий час здійснює управління Кіренаїкою і Тріполітанією в Лівії.

✚ Італійська колоніальна імперія (1882-1960)

Початок формування Італійської колоніальної імперії в Африці було покладено купівлею у 1882 році міста *Асеб* (ще у 1869-му воно було придбане

італійською компанією «Rubattino Shipping Company» у місцевого султана) і загарбанням у 1885 році порту *Массауа*. Попри опір Ефіопії, Італія розширює свої бази на узбережжі Червоного моря і до 1890 року перетворює Массауа на колонію *Еритрея* (1890-1936). За *Уч'яльською угодою* (1889) Італія односторонньо оголошує своїм протекторатом ще й *Ефіопію* [див. попередню лекцію]. У тому ж році вона анексує *Сомалі* (1889-1949/1960). У *італо-ефіопській війні* (1894-1896) італійці зазнають поразки і за *Аддис-Абебською угодою* (1896) відмовляються від планів колонізації Ефіопії.

У 1902 році Франція та Італія укладають *Таємну угоду*, де з'ясовують свої обопільні інтереси стосовно Марокко та *Лівії* (1912-1943/1947). Колонізацію останньої Італія розпочинає з анексії Тріполі у 1911 році, після чого спалахує війна з Туреччиною. За результатами *Лозаннського миру* (1912) Лівія отримує автономію і де-факто відходить до Італії.

У 1924 році *Джубаленд* за згодою Великобританії увійшов до складу Італійського Сомалі.

У 1936 році відбувається анексія *Ефіопії* та її об'єднання з Еритрею і контрольованою частиною Сомалі в *Італійську Східну Африку* (1936-1941). 9 травня 1936 року Б. Муссоліні оголосив про створення Італійської імперії, а італійський король Віктор Емануїл III додав до свого титулу і титул «Імператор Ефіопії». У 1940 році італійські війська завоювали *Британський Сомаліленд*, створивши тим самим цілісну сомалійську провінцію під італійським контролем. Спроби Італії окупувати ще й Єгипет, Судан та Кенію вже у 1941-му зазнали поразки від Великобританії. Остання допомогла відновити незалежність Ефіопії.

За умовами *Паризького мирного договору* у 1947 році Італійська Республіка офіційно втратила всі свої колоніальні володіння в Африці. Проте у листопаді 1949 року ООН передала Італійське Сомалі під контроль Італії як підопічну територію. У 1960 році з Італійського Сомалі та Британського Сомаліленду було утворено незалежну Республіку Сомалі.

Німецька колоніальна імперія (1884-1919)

Німеччина розпочала світову експансію лише у 1880-х роках під лозунгами *Weltpolitik*, у яких пангерманізм з'єднався із імперіалістичними

амбіціями молодого держави. Німецька колонізація розпочинається після заснування Колоніального союзу (1882) та Товариства німецької колонізації (1884) з укладання приватних торговельних угод з туземцями у Південній, Західній і Східній Африці. У той же час Отто фон Бісмарк дає наказ «прапорю йти за торгівлею». Німеччина доволі швидко стала третьою за величиною колоніальною силою в Африці, захопивши 2,6 млн км² території з населенням близько 14 млн осіб. Німецькими протекторатами стають:

- ✓ *Німецька Південно-Західна Африка* (1884-1915; нинішня Намібія). Паралельно відбувається договірне розмежування з Анголою (1886) і Капською провінцією (1890);
- ✓ *Камерун* (1884-1916; саме тут ще у 1868 році виникає перший німецький торговельний пост; Камерун і частина Нігерії);
- ✓ *Тоголенд* (1884-1914; східна частина Гани);
- ✓ *Німецька Східна Африка* (1885-1919; нинішні Уганда, Руанда, Бурунді і більша частина Танзанії).

У 1890 році була підписана *Занзібарська угода*, за якою Великобританія взаємін на Гельголанд отримує Уганду. У 1905-1911 роках здійснює невдалі спроби посилення впливу в Марокко.

Переділ німецьких колоній під час і після Першої світової війни був здійснений таким чином: Танганьїка стала підмандатною територією Великої Британії; район Руанда-Урунді – Бельгії; «Трикутник Кіонг» був переданий Португалії (названі території формували Німецьку Східну Африку); Великобританія і Франція розділили Тоголенд і Камерун; Південно-Африканський Союз отримав мандат на Південно-Західну Африку.

Бельгійська колоніальна система (1885-1962)

У 1885 році король Леопольд II, після дослідження за його дорученням цих просторів Г. М. Стенлі (саме на основі його старань у 1879-1884 роках була створена велика колонія, яка охопила майже увесь басейн річки Конго, та закладено декілька опорних пунктів, зокрема місто Леопольдвіль – адміністративний центр колонії), здобуває на *Конференції про Конго (1884-1885)* як приватне володіння державу Конго і потім залишає його Бельгії у спадок. 1

серпня 1885 року було оголошено, що ця територія відтепер називається *Вільна держава Конго*. Французи і португальці намагалися перешкодити планам бельгійського монарха. Наприклад, 26 лютого 1884 року Португалія уклала договір з Великобританією про блокування доступу Товариства Конго до Атлантики: саме тому вихід нинішньої ДР Конго до Атлантичного океану становить лише декілька десятків кілометрів.

Підкорення бельгійцями місцевого населення у 1885-1908 роках супроводжувалося дуже кривавими розправами. У країні панував режим збройного пограбування населення, паразитичного розкрадання найбільш доступних для експлуатації природних багатств, деспотії. Система найжорстокішої експлуатації призвела до скорочення чисельності населення Конго з 30 млн осіб у 1884 році до 15 млн у 1915-му. Доходи від експлуатації Конго бельгійський король направляв, зокрема, на утримання своєї коханки Б. Делакура, прозваної журналістами «королевою Конго». У 1908 році, незадовго до смерті, король продав свої африканські володіння бельгійській державі, що призвело до виникнення колонії *Бельгійське Конго* (1908-1960).

З 1895 по 1910 рік на території нинішнього Південного Судану і північного заходу Уганди існував ексклав *Ладос*, який був частиною Вільної держави Конго.

Після Першої світової війни Бельгія отримала мандат на *Руанду-Урунді* (1922-1962; сучасні Руанда і Бурунді). Бельгія також була співадміністратором *Вільної зони Танжер*.

Отже, дуже швидкий розподіл африканського континенту між європейськими колонізаторами відбувся у 70-90-х роках XIX століття, тоді як до цього вони не проявляли особливого інтересу до володіння обширними внутрішньоконтинентальними територіями. Напередодні Першої світової війни вже практично вся Африка (90,4 % площі), за виключенням Ефіопії та Ліберії, була поділена між ними. Колонізатори застосовували різні методи управління залежними територіями та по-різному ставилися до місцевого населення. У той самий час повсюдна експлуатація природних ресурсів, будівництво шляхів сполучення та інвестиції в економічний розвиток переважно поліпшували

становище білих колоністів, але не корінного населення. У міжвоєнний період поступово формуються сили, що виступатимуть за незалежність африканських народів, особливо у Північній Африці, але про це у наступній лекції.

Запитання для самоперевірки:

1. Хто з українців досліджував Африку? Які аспекти і регіони континенту вони досліджували?
2. Яку роль у колонізації Африки відіграли приватні торговельні компанії та дослідники?
3. Які африканські регіони перш за все цікавили португальських колонізаторів? Які особливості португальської колонізації Вам відомі?
4. Яким чином були розподілені німецькі колонії в Африці після Першої світової війни?
5. Охарактеризуйте французький колоніальний спадок в Африці.

Використані та рекомендовані джерела:

1. Головченко В., Рубель В. (2010), *Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.)*, Либідь, Київ.
2. Кіндер Г. & Хільгеман В. (2001), *Всесвітня історія. Dtv-Atlas*, Знання-прес, Київ.
3. Колонізація Африки – підсумок за картою, в *Geo History*, режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Fbb7nbIUUEM>
4. Рубель В. (2007), *Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.)*: Навч. посібник, Либідь, Київ.
5. Стафійчук В. (2025), «Українські дослідники Африки у XVIII – на початку XX століття», в *Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 150-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та 35-річчю створення кафедри Географії України та регіоналістики (м. Чернівці, 31 жовтня 2 листопада 2025 р.)*, Чернівці, с. 45-47, режим доступу: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13096>
6. Шлапак А. (2018), *Хронологічні таблиці з Нової історії країн Азії та Африки. XVI ст. – поч. XX ст.*, Саміт-книга, Київ.
7. Adekeye A. (2025), *The Black Atlantic's triple burden: Slavery, colonialism, and reparations*, Manchester University Press.
8. Adekeye A. (2021), *The Trial of Cecil John Rhodes*, Jacana Media.

9. Bethwell A. O. (1999), *General History of Africa V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. University of California Press, Berkeley.
10. Boahen A. A. (ed.) (1985), *General history of Africa, VII: Africa under colonial domination, 1880-1935*, UNESCO, University of California Press, available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000184296>
11. Flint J. E. (ed.) (1977), *The Cambridge History of Africa, Volume 5: From c.1790 to c.1870*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
12. Freeman-Grenville G.S.P. (1991), *The New Atlas of African History*, Simon & Schuster, New York.
13. Gray R. (ed.) (1975), *The Cambridge History of Africa, Volume 4: From c.1600 to c.1790*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
14. History of Africa (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Africa
15. Oliver R. & Sanderson G. N. (eds.) (1985), *The Cambridge History of Africa, Volume 6: From 1870 to 1905*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
16. Roberts A. D. (ed.) (1986), *The Cambridge History of Africa, Volume 7: From 1905 to 1940*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
17. Shillington K. (2019), *History of Africa*, 4th edition, Bloomsbury Academic.
18. Shillington K. (ed.) (2004), *Encyclopedia of African History*, Routledge, New York.
19. *The Journal of African History* (н. д.), available at: <https://www.jstor.org/journal/jafricanhistory>
20. *World History Encyclopedia* (н. д.), available at: <https://www.worldhistory.org/>

Тема 4. Деколонізація Африки: трансформація політичної карти у 1920-1970-х роках

1. *Перші кроки на шляху деколонізації.* У міжвоєнний період відбувається територіальне розширення окремих колоніальних імперій в Африці: після Першої світової війни Франція, Бельгія, Великобританія та Португалія перерозподілили колишні німецькі колонії; Італія у 1935 році захопила Ефіопію й утримувала її до 1941 року.

Проте саме Першу світову війну можна вважати первинним поштовхом до деколонізації континенту, а саме, участь африканських військових підрозділів у Першій світовій війні та окремі військові компанії стосовно німецьких колоній. Чимало африканців уперше збагнули свою силу щодо колонізаторів. Розвіявся міт про непереможність європейців. Хоча у більшій частині Африки європейське управління трималося міцно, можна виокремити, принаймні, два вектори розвитку подій, пов'язаних із деколонізацією, що більш-менш корелюються із регіоналізацією континенту.

Після Першої світової війни вибуху націоналізму серед африканських народів *Тропічної Африки* не відбулося, однак для освічених африканців розпочинається нова доба і повернення до племінного ладу, не в останню чергу під впливом християнства, стає неможливим, як і колонізаційні утиски, які ними визнаються негуманними. Попри те, що діяльність африканських інтелектуалів заперечується і утискається, освітянський процес, пов'язаний з прагненням гідності та соціальної безпеки, поступово сприяє політичній емансипації, зростанню місцевого патріотизму та націоналізму.

Дещо інша ситуація формується у *Північній Африці*. Спільним для корінних жителів північноафриканських країн (італійська колонія Лівія, французькі протекторати Марокко і Туніс, французький департамент Алжир, англійський протекторат Єгипет) є ісламсько-арабська національна свідомість і неприйняття європейської цивілізації. У цей період тут вже формуються політичні партії, які вимагають рівності й права на самовизначення: в Єгипті

партія Вафд, в Марокко – Істікляль, в Тунісі – Новий Дестур. Події в Лівії та Алжирі розвивалися повільніше.

Після 1918 року за незалежність Єгипту виступає партія Вафд. Внутрішні труднощі у Великобританії призводять до відмови у **1922** від протекторату над Єгиптом і надання йому незалежності. Проте імперія залишає за собою контроль за обороною Єгипту, забезпеченням безпеки Суецького каналу, зовнішньою політикою та зберігається англо-єгипетський кондомініум в Судані. Незалежний Єгипет залишається монархією.

Британо-єгипетська угода 1936 гарантує повну незалежність Єгипту, однак залишає британські війська у Зоні каналу на 20 років. За підтримки містян партія Вафд на початку 50-х років розпалює заворушення, спрямоване на те, щоб примусити британців покинути Зону каналу. У жовтні 1951 року уряд Єгипту в односторонньому порядку скасував угоду, проте Великобританія відмовилася залишити Суец, спираючись на свої договірні права та присутність суецького гарнізону (80 000 осіб). Наслідком таких дій стала стійка ескалація ворожнечі до британських військ, яку єгипетська влада не мала наміру стримувати. 25 січня 1952 року на вимогу британського командування здати зброю і покинути Зону каналу, бунтівні єгипетські поліцейські в Ісмаїлії відповіли відмовою. Британські війська оточили й атакували їхні казарми із застосуванням танків та кулеметів, внаслідок чого 50 єгиптян загинули та 80 отримали поранення. Звістка про ці події викликала масові антизахідні бунти в Каїрі, що стали каталізатором повалення єгипетської пробританської монархії.

У 1952 році військовий заколот призводить до зречення короля та наступного проголошення республіки (1953). До влади приходить військовий офіцер М. Нагіб, якого вже у лютому 1954 року скидає Революційна рада, оскільки той почав демонструвати ознаки незалежності від Г. А. Насера, дистанціюватися від указів Революційної ради про земельну реформу та зближуватися із усталеними політичними силами Єгипту – Вафдом та Братами мусульманами. Владу здобуває полковник Г. А. Насер. На початку він проводить низку реформ, що спрямовані на подолання бідності, підтримує панарабську політику проти Ізраїлю і закуповує зброю у ЧССР та СРСР. Втрата західної

довіри та підтримки призводить до *Суецької кризи (Синайська війна або Троїста агресія; 29.10-06.11.1956)*. У 1956 США відхиляють надання фінансової допомоги для будівництва Асуанської ГЕС, відтак для власного фінансування цього великого проєкту в липні відбувається націоналізація Суецького каналу з компенсацією акціонерам і з гарантією вільного судноплавства. На трьох безрезультатних конференціях користувачів Суецького каналу в Лондоні Індія та СРСР схвалюють єгипетський крок.

22-24 жовтня 1956 року у місті Севр, між урядами Ізраїлю, Франції та Великої Британії була досягнута угода про спільні військові дії проти Єгипту. 29 жовтня відбувається ізраїльський напад на Єгипет з метою убезпечення судноплавства в Акабській затоці та кордону від нападів революційних терористів і руйнації єгипетської військової інфраструктури на Синайському півострові. Паралельно розпочинається британо-французька військова акція для захисту каналу. 30 жовтня о 18:00 Велика Британія і Франція висунули Єгипту та Ізраїлю ультиматум з вимогою відвести війська на 10 миль від Суецького каналу. Г. А. Насер відхилив ультиматум і дав привід європейцям розпочати військові дії (операція «Мушкетер»). 2 листопада 1956 року була скликана перша в історії ООН надзвичайна сесія Генеральної Асамблеї, що на першому ж засіданні затвердила запропоновану США резолюцію з вимогою припинення вогню і відведення військ. СРСР також виступає проти і погрожує відповідними кроками, що змушує нападників вивести війська. Війська під егідою ООН займають Зону каналу і позиції вздовж кордону з Ізраїлем.

Як наслідок, поразка європейських держав і посилення впливу СРСР в Єгипті. У 1956 році було визнано незалежність **Судану**.

В Марокко під проводом Абд аль-Кріма у 20-х роках відбувається повстання рифських племен проти іспанської окупації та марокканського султана. Результатом стає створення **Рифської республіки (1921-1926)**. Вона не була визнана жодною європейською державою, хоча президент Абд аль-Крім намагався встановити дипломатичні відносини із Францією та Великобританією. Іспано-французька інтервенція на територію республіки отримала назву Рифської війни. Досвід успішного протистояння «великим державам»

нечисленних збройних формувань Рифської республіки пізніше використовувався багатьма повстанськими рухами в роки деколонізації.

У 1930-х роках було утворено партію Істікляль, яка поставила собі за мету незалежність Марокко. Важливу роль у процесі здобуття незалежності відіграла і політика США: для розробки родовищ фосфоритів, марганцевої та свинцевої руди останні надають фінансову допомогу і обіцяють незалежність султану бен Юсуфу. Франція на початку 50-х років, з одного боку, надає США військові бази у Кенітрі та Слімані, з іншого, нацьковує арабів та берберів один проти одного і висилає султана на Мадагаскар. У 1955 році бен Юсуф повертається і як король Мохаммед V у **1956** проголошує незалежність **Марокко**.

Іспанія передає країні свої частини на півночі і півдні, крім суверенних володінь та Сіді-Іфні. Під час *війни Іфні* 1957 року марокканські повстанці взяли під контроль територію навколо Сіді-Іфні, але не саме місто. Побоюючись санкцій з боку ООН за відмову від деколонізації, у 1958 Іспанія оголосила цю колонію своєю провінцією. Зрештою, вся її територія була передана Марокко у 1969 році після прийняття резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 2072.

У 1934 році в **Тунісі** Х. Бургіба організував партію Новий Дестур, що стала боротися за незалежність, яку країна отримала як монархія у **1956** році. У 1957 році бея було повалено і Туніс стає республікою. Деякий час Тунісу дотримувався соціалістичного шляху розвитку, проте вже на початку 1970-х у внутрішній політиці остаточно відмовився від нього на користь ліберальної моделі. Зовні продовжує орієнтуватися на соціалістичний табір.

Варто зазначити, що повоєнний процес деколонізації Африки розпочався з **Лівії**, яка після війни перебувала під опікою ООН, а у **1951** році проголосила незалежність на чолі з королем. Тут на той момент не було впливових партій, що виступали за незалежність.

Наданням незалежності Єгипту події у Британській імперії міжвоєнного періоду не обмежилися. Після Першої світової війни назріває потреба реорганізації і першим кроком стає об'єднання Великобританії та її домініонів як рівноправних держав. Це зумовлене:

- ✓ зростанням національної свідомості;

- ✓ внеском окремих домініонів у ведення Першої світової, у результаті чого Канаду, Австралію, Нову Зеландію та Південно-Африканський Союз було визнано рівноправними державами й утворено Імперський воєнний кабінет за участі прем'єр-міністрів домініонів;
- ✓ підготовкою і пропагуванням ідеї Співдружності держав за допомогою журналу «Круглий стіл».

Ще на *Паризькій мирній конференції* домініони були представлені делегаціями з правом підпису та задеклароване їхнє самостійне членство в Лізі Націй. *Південно-Африканському Союзу, Австралії та Новій Зеландії* надали мандати на управління окремими колишніми британськими і німецькими територіями. У 1923 році домініони отримали можливість самостійно підписувати угоди з третіми державами.

Декларація Бельфруа, затверджена на Імперській конференції у 1926 році, визнає повну автономію домініонів у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики і їхню рівноправність з Великобританією у складі Співдружності націй. У 1930 було визнано право домініонів на відокремлення та врегульовано економічні взаємини між членами Співдружності. Рішення Імперських конференцій 1926 і 1930 років склали основу *Вестмінстерського статуту 1931 року*

У Південно-Африканському Союзі важливим чинником політики є расове питання та розбіжності між Південноафриканською партією на чолі з генералами Л. Ботою та Я. Х. Смутсом, що виступає за Південну Африку у складі Співдружності, та Національною партією на чолі з Г. Дж. Б. Манніком, що прагне нейтралізації політичного впливу Великобританії. У 1934-1939 роках за коаліційного уряду Герцога-Смутса урядові партії створюють Об'єднану національну південноафриканську партію. У 1934 році ПАС стає фактично незалежним. У 1961 році було проголошено **Республіку Південна Африка** і країна вийшла із Співдружності націй через незгоду щодо засудження політики апартеїду.

Отже, перші зміни політичної карти Африки на шляху деколонізації відбуваються у міжвоєнний період та одразу після Другої світової війни і

пов'язані з появою незалежних Єгипту, Лівії, Марокко, Судану, Тунісу та трансформацією статусу Південно-Африканського Союзу у складі Британської імперії.

2. *Передумови деколонізації Африки* є такими ж як і деколонізації загалом. Особливо слід відмітити роль США в процесі деколонізації, адже саме їм належить політика зламу колоніальних імперій, проголошена у *Атлантичній хартії* від 14 серпня 1941 року. Хоч вона і була спільною декларацією президента США Ф. Д. Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля, ініціатива розпуску колоніальних імперій, перш за все Британської, походила саме від США. У Хартії США обумовлювали свою допомогу Великій Британії у війні з нацистами розпуском її колоніальної імперії.

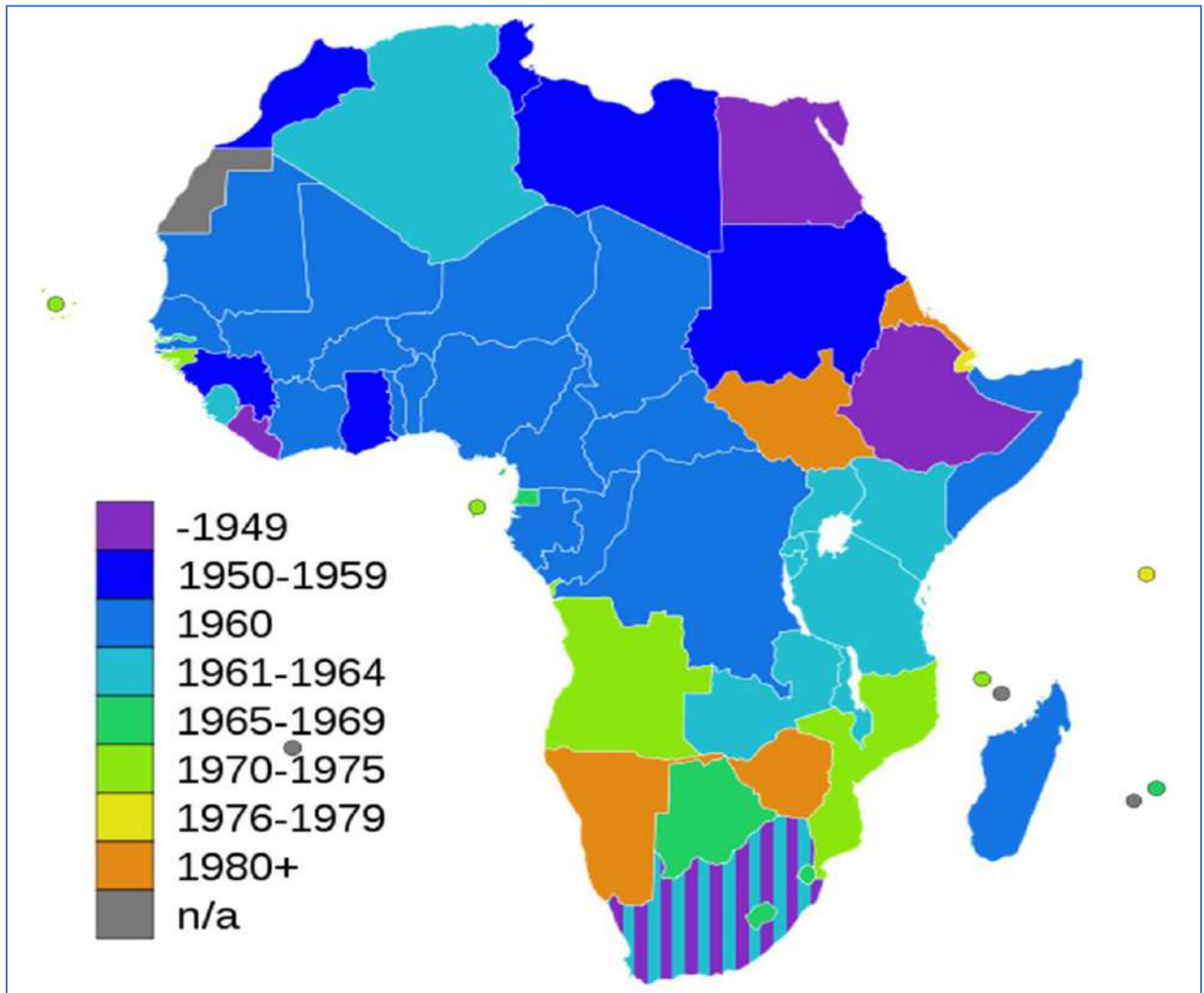
І при підписанні Хартії, і після Другої світової війни для США в обмін на систему безпеки у світі, яку вони гарантували, було важливо мати вільний доступ до ринків будь-яких країн. Це не була суто егоїстична вимога, адже вони гарантували вільне переміщення будь-якого товару з будь-якої країни у будь-яку іншу, яка погоджувалася дотримуватися загальноприйнятих норм: «Всі країни, – великі або малі, переможці або переможені – мали б доступ на рівних підставах до торгівлі і до світових сировинних джерел, необхідних для економічного процвітання цих країн». Спочатку це відбувалося у рамках очолюваного США блоку, а після розпаду соціалістичного табору туди допустили і росію з Китаєм та їхніх сателітів. Проте абсолютно нечесна гра останніх стала найбільшим прорахунком і помилкою США та демократичного світу. Саме тому, США нині згортають систему безпеки для переміщення товарів у світі, намагаються перенести всі цикли виробництва на власну територію і посилити роль кордонів. *Траєкторія деглобалізованого світу є поки що важко передбачуваною, але одним із наслідків може стати новий виток боротьби за ресурси і колонії між спроможними гравцями.*

Класичними передумовами деколонізації, у тому числі Африки, вважають:

- поразку в Другій світовій війні фашистського блоку;

- ослаблення позицій «старих колоніальних держав» після Другої світової війни і послаблення ними контролю над своїми колоніями;
- активну підтримку деколонізації з боку США, пізніше – ООН і, навіть, СРСР, який очікував розширення соціалістичного табору за рахунок нових держав;
- зміцнення національної буржуазії, виникнення патріотичних організацій і масових політичних партій у колонізованих країнах після Другої світової війни та розгортання національно-визвольних рухів; підвищення національної свідомості народів;
- демократизацію метрополій, які усвідомили необхідність надання незалежності своїм колоніям (особливо на пізніх етапах деколонізації);
- поширення соціалістичних ідей, яке сприяло тому, що попри суттєві розбіжності, поневолені народи відчували себе єдиним цілим у пошуках власного «третього шляху».

Наприклад, безпосереднім результатом поразки Італії як союзниці гітлерівської Німеччини, стала втрата нею Лівії, Еритреї та Сомалі. Проте більш довготривалим наслідком Другої світової війни стало саме пробудження самосвідомості африканських народів та виникнення потужних національних рухів. У результаті *засновуються масові політичні партії* (наприклад, у 1946 році Ф. Уфуе-Буанї засновує Африканське демократичне об'єднання у Кот-д'Івуарі з філіями по всій Французькій Західній Африці; Л. С. Сенгор у 1948 році засновує Демократичний блок Сенегалу (з 1959-го – Прогресивний союз Сенегалу); у 1949 році постає Народна партія конвенту на чолі з К. Нкрумою в Гані тощо); *посилюють вплив африканські філії європейських або міжнародних профспілок* (у 1956 році в Конакрі С. Туре засновує Союз Африканських робітників (UGTAN), який під впливом комуністичних ідей пізніше розширюється завдяки заснуванню у Касабланці в 1961 році Панафриканської профспілкової конференції (USPA; Група Касабланка)); діють *таємні союзи*, які спираються на африканські традиції (ритуали) та намагаються досягти своєї визвольної мети шляхом терору (наприклад, акції і повстання таємної організації May-May у Кенії в 1952-1954 роках).

Рис. 4.1. Хронологія проголошення незалежності африканськими державами [7].

Важливу роль у деколонізації відіграв *Панафриканський рух*, який зароджується у США в 20-х роках XX століття. Після 1945 року африканські інтелектуали (Д. Ньєрере, Д. Кеніата, К. Нкрума та інші) беруть на себе керівництво політичною емансипацією Африки. У 1958 році в Аккрі проходить 1-а *Конференція незалежних африканських держав*. На ній і на наступних конференціях в Тунісі (1960) та Каїрі (1961) домінують революційні партії і екстремістські меншини. З 1961 року формується дві групи: Група Касабланка об'єднує революційні нейтралістські держави, а Групи Монровія – помірковані держави.

З ініціативи імператора Ефіопії Хайле Селассіє I у 1963 році на конференції в Аддис-Абебі засновують *Організацію Африканської Єдності* з

Арбітражною комісією для владнання конфліктів і Визвольним комітетом для поки ще залежних територій. Екстремістський курс ОАЄ спонукає помірковані держави до заснування у 1965 році *Афро-Мадагаскарської організації (GAMO/OCAM)*.

Для досягнення спільної мети окремі залежні країни утворюють *федерації* як своєрідні напівавтономні перехідні форми: Федерація британської Західної Африки і Нігерії (1953-54), Центральноафриканська Федерація (1953), Малійська Федерація (1959) тощо.

3. ***Розпад колоніальних імперій в Африці.*** Розпад колоніальних імперій відбувається по-різному, часто, як у межах однієї ж і тієї колоніальної імперії, так і в різних регіонах. Пік африканської деколонізації припадає на 1960-і роки.

Отже, першою з політичної карти Африки після Першої світової війни примусово зникає Німецька колоніальна імперія, за нею у 50-х роках ХХ століття зникає Італійська. Першими французькими колоніями, що здобувають незалежність, як зазначалося вище, стають **Туніс і Марокко** (Танжер та Іспанське Марокко включають до новоутвореної держави), британськими – **Судан** (всі у 1956 році), **Гана (1957)** та **Гвінея (1958)**.

Упродовж 1950-х та 1960-х років відносно мирно здобули незалежність більша частина французьких колоній. У 1960 році незалежними стають **Камерун, Конго (Браззавіль), Габон, Чад, ЦАР, Того, Берег Слонової Кістки, Дагомея, Верхня Вольта, Нігер, Сенегал, Малі, Мавританія, Мадагаскар**.

Зовсім по іншому розвиваються події в **Алжирі**. Ще з середини 40-х років тут діє визвольний Рух за тріумф демократичної свободи, однак алжирські французи саботують будь-які спроби, у тому числі прийнятий у 1947 році *Алжирський статут*, що передбачав парламентське самоврядування, фальсифікуючи вибори.

У 1954 році було організовано Фронт національного визволення (ФНВ), який розпочинає активну збройну боротьбу за визволення. Розпочинається *національно-визвольна війна 1954-62 років* (у Франції вона отримала назву *Алжирської кризи*), яка на фоні насильства, спричиняє хвилю арабських біженців

до Марокко та Тунісу, та французів до Франції. На рівні ООН Франція у 1955 році оголошує «Алжирську кризу» внутрішньополітичним питанням. Відбуваються криваві сутички між французькими силами та алжирськими повстанцями з численними жертвами серед мирного населення з обох сторін.

Заколот французьких «ультра» в Алжирі у 1958 році призводить до запровадження надзвичайного стану у Франції і повалення IV-ої республіки. Відбувається трансформація Французького співтовариства: країни-члени отримують право виходу. У 1959 році Франція визнає за алжирцями право на самовизначення.

Чергове загострення відбувається у 1961-1962 роках. Спроби мирного вирішення зазнають невдачі через «Сахарське питання», тобто використання нафтових родовищ, що були відкриті у 1945 році.

За *Евіанською угодою 1962 року* «алжирські» французи отримують гарантії в обмін на повну незалежність Алжиру. ФНВ проводить єдині вибори і проголошує Народно-Демократичну Арабську Республіку. Президент Ахмед Бен Белла, попри опір політичних супротивників і повстання в Кабілії, домагається утворення соціалістичної унітарної республіки. Програма ФНВ передбачала побудову держави на базі соціалістичних принципів, здійснення аграрної реформи, націоналізацію корисних копалин, транспорту, банків та зовнішньої торгівлі, індустріалізацію країни. У програмі було поставлене завдання перетворення ФНВ на політичну партію, яка дуже швидко стала єдиною дозволеною в країні політичною організацією.

У 1960-х роках незалежність також отримали колонії інших європейських держав: бельгійські – **Конго (1960), Бурунді і Руанда (1962)**; британські – **Нігерія (1960), Сьєра-Леоне і Танганьїка (1961), Уганда (1962), Кенія і Занзібар (1963), Замбія і Малаві (1964), Гамбія (1965), Ботсвана і Басутоленд (1966), Маврикій і Свазіленд (1968)**; іспанська **Екваторіальна Гвінея (1968)**; як результат дуже сильного тиску з боку ООН).

Через масове отримання незалежності африканськими державами у 1960 році – цей рік став **Роком Африки**.

Деякі країни, зокрема Португалія, не бажали віддавати свої африканські володіння, внаслідок чого війни за незалежність в її колоніях тривали десятками років: заворушення в Анголі та Мозамбіку розпочинаються ще у 1961 році. На діяльність в колоніях лівих повстанських рухів, що прагнуть до незалежності (МПЛА в Анголі, ФРЕЛІМО в Мозамбіку, ПАІГК в Гвінеї-Бісау та Кабо-Верде), центральна влада в Лісабоні відповідала терором та операціями урядових військ. Внутрішня турбулентність після епохи диктатора А. де Олівейри Салазара стає передумовою визнання у 1974 році права заморських провінцій на самовизначення і незалежність здобувають **Гвінея-Бісау** (визнана у 1974), **Мозамбік, Кабо-Верде, Сан-Томе і Принсіпі та Ангола** (всі 1975).

У 1975 Іспанія передає *Західну Сахару* під спільне управління Марокко та Мавританії, але проблеми цієї землі не завершуються і ми про них ще поговоримо у наступній темі.

Одними з останніх на континенті здобувають незалежність **Коморські Острови (1975)** і **Джибуті (1977)** від Франції; **Сейшельські Острови (1976)** і **Зімбабве (1980)**; у 1965 І. Сміт проголошує незалежність Родезії. Нова конституція країни забезпечує політичну владу лише білим, що викликає осуд і бойкот країни з боку ООН, ОАЄ, Співдружності націй тощо) від Великої Британії та **Намібія (1990)** від Південної Африки.

Еритрея відокремилася від Ефіопії у 1993 році, **Південний Судан** – від Судану у 2011 році. У табл. 4.1 подана динаміка чисельності незалежних держав на африканському континенті у 1950-2020 роках.

Таблиця 4.1

Динаміка чисельності незалежних держав з середини ХХ століття

[складено автором]

Частина світу/материк	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2020
Європа	33	33	33	33	31	42	43
Азія	27	31	35	40	40	47	48
Африка	4	27	42	51	52	53	54
Північна Америка	12	12	15	20	23	23	23
Південна Америка	10	10	11	12	12	12	12
Австралія і Океанія	2	2	6	11	11	13	14

Отже, деколонізація Африки відбувається протягом XX століття, коли чисельність суверенних держав на континенті збільшується з 2 у 1900 до 53 у 2000 році. Найбільша кількість незалежних держав на африканському континенті, а саме 17, з'явилася у 1960-му році, який отримав назву Року Африки. Розпад різних колоніальних імперій відбувався по-різному: окремі колонії здобували незалежність у результаті поступової еволюції стосунків з метрополією, інші – у результаті кривавих багаторічних національно-визвольних війн. Здобувши незалежність, африканці перейменовували або повертали старі назви окремим державам і багатьом містам, сперечалися за території і воювали між собою, влаштовували військові перевороти і встановлювали диктатури тощо. Крім того, на сучасній політичній карті Африки, як і в багатогранному житті африканських держав, все ще присутній спадок колонізації, але про це поговоримо у наступних лекціях.

Запитання для самоперевірки:

1. Зазначте передумови розпаду колоніальних імперій в Африці у XX столітті.
2. Яку роль у деколонізації Африки відіграла «Атлантична хартія»?
3. Чому одними з перших на африканському континенті незалежність здобувають держави Північної Африки?
4. Які особливості та етапи трансформації Британської колоніальної імперії протягом XX століття Вам відомі?
5. Чому Португальська колоніальна імперія, яка сформувалася в Африці однією з перших, припинила існувати однією з останніх?

Використані та рекомендовані джерела:

1. Головченко В., Рубель В. (2010), *Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.)*, Либідь, Київ.
2. Кіндер Г. & Хільгеман В. (2001), *Всесвітня історія. Dtv-Atlas*, Знання-прес, Київ.
3. Майборода О. (2023), *Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід* : монографія, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Majboroda_O_Etnichni-pastky-dekolonizatsi_afrykanskyj-dosvid.pdf

4. Стафійчук В. І. (2019), *Політична географія світу* : навч. посіб., ОЛДІ-ПЛЮС, Херсон.
5. Фалоїн Д. (2025), *Африка – не країна. Розвінчуючи стереотипи про строкатий континент*, Наш формат, Київ.
6. Crowder M. (ed.) (1984), *The Cambridge History of Africa, Volume 8: From c.1940 to c.1975*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
7. Decolonisation of Africa (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Decolonisation_of_Africa
8. Freeman-Grenville G.S.P. (1991), *The New Atlas of African History*, Simon & Schuster, New York.
9. History of Africa (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Africa
10. Roberts A. D. (ed.) (1986), *The Cambridge History of Africa, Volume 7: From 1905 to 1940*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
11. Shillington K. (2019), *History of Africa*, 4th edition, Bloomsbury Academic.
12. Shillington K. (ed.) (2004), *Encyclopedia of African History*, Routledge, New York.
13. *World History Encyclopedia* (н. д.), available at: <https://www.worldhistory.org/>

1. *Динаміка африканського представництва в ООН, міжнародне та регіональне співробітництво новоутворених держав.* Чотири африканські держави є серед засновниць ООН: Ефіопія, Ліберія, Єгипет, ПАС. До 1955 року їх вже було 5, до 1965 – 37. На 1965 рік майже третина голосів в ООН належала африканським державам, нині – 28 %. Після проголошення незалежності африканські держави, як правило досить швидко ставали членами ООН. Виключенням є Родезія (Зімбабве), де у 1965-1980 роках панував режим апартеїду. Південно-Африканський Союз у зв'язку із засудженням з боку ООН апартеїду та ембарго на постачання зброї і нафти періодично відкликає своїх делегатів з Генеральної Асамблеї.

Одна зі штаб-квартир ООН знаходиться в Аддис-Абебі. З 1956 року, коли у відповідь на Суецьку кризу, була скликана перша в історії ООН надзвичайна сесія Генеральної Асамблеї, Організація неодноразово переймалася питаннями миру і стабільності на континенті. Крім формування поліцейських частин ООН для забезпечення порядку і спокою в зоні Суецького каналу, у різні роки було задіяне військове втручання з боку ООН в Конго (Заїр) та здійснені акції з примушування до миру в Камеруні, Нігерії, Беніні, Сомалі, Алжирі, Тунісі, Лівії, ПАС тощо.

Нові держави-члени, у тому числі африканські, суттєво змінюють склад ООН: вони активно виступають з *позицій третьої сили*; підтримують посилення політики ООН, повагу до Статуту організації та суверенітету держав; примушують великі держави до поваги резолюцій ООН і своїх проблем розвитку; змінюють оцінку провідними державами політики нейтралітету тощо.

Побіжно зазначимо й деякі інші міжнародні та регіональні організації, до яких входили африканські держави:

- ✓ *Арабська ліга або Ліга арабських держав (ЛАД)* – заснована у Каїрі у 1945 (тут перебуває Генеральний секретаріат). Нині до організації входять наступні африканські держави: *Єгипет, Лівія, Туніс, Алжир, Марокко, Мавританія, Судан, Сомалі, Джибуті, Коморські Острови.*

Рішення є обов'язковими лише для членів, які за них проголосували. Колективний пакт оборони в межах Ліги (1950) спрямований перш за все проти Ізраїлю. Непоодинокими є конфлікти інтересів. Панарабський рух і плани об'єднання не приховують ані суперництва лідерів, ані напруженості між старою верхівкою і новими провідними групами; багатими нафтовими державами і бідними пустельними країнами; консервативними течіями і соціально-революційними рухами;

- ✓ *Організація Африканської Єдності (ОАЄ)* – утворюється з ініціативи імператора Ефіопії Хайле Селассіє I у 1963 на конференції в Аддис-Абебі. Мета – подолання колоніалізму на континенті; сприяння подоланню міждержавних, міжетнічних та релігійних суперечностей і внутрішньому та міжнародному співробітництву. Одним із чинників створення ОАЄ, поряд із панафриканізмом та Рухом неприєднання, стала і «Холодна війна», адже після встановлення статус-кво між ССРСР та США в Азії, почалася боротьба за прихильність країн Африки. Всі держави континенту були членами ОАЄ. У 1991 році президенти 51 держави ОАЄ підписують договір про *Африканське економічне співтовариство* за зразком ЄС. У 2002 році зміна назви на *Африканський союз*. Екстремістський курс ОАЄ спонукає помірковані держави до заснування у 1965 *Афро-Мадагаскарської організації*;
- ✓ *Афро-Мадагаскарська організації (GAMO/OCAM)* – Дагомея, Берег Слонової Кістки, Габон, Камерун, НР Конго, Мадагаскар, Маврикій, Нігер, Верхня Вольт, Руанда, Сенегал, Того, Чад, Заїр, Центральноафриканська Республіка (назви подані на момент приєднання);
- ✓ *Центральноафриканський митний та економічний союз (UDEAC)* – 1964; Габон, Камерун, НР Конго, Центральноафриканська Республіка, Екваторіальна Гвінея, Чад. *Економічне співтовариство країн Центральної Африки (ECCAS)* було утворено у жовтні 1983 року на базі Митного та економічного союзу Центральної Африки і розширилося

географічно. Довгий час організація була неактивною через конфлікти в регіоні Великих озер та громадянську війну в Демократичній Республіці Конго. Проте співтовариство вважається одним зі стовпів африканської регіональної інтеграції;

- ✓ *Східноафриканський спільний ринок або Східноафриканське співтовариство (EAC) – 1967*; засновниками були Кенія, Уганда, Танзанія, пізніше приєдналися Бурунді, Руанда, Заїр, Сомалі, Південний Судан; з 1970 має угоду з ЄС. Занепала 1977 року і була офіційно відроджена у 2000 році. На основі Східноафриканського співтовариства та *Південноафриканського співтовариства розвитку* у 1993 році було засноване *Економічне співтовариство країн Східної та Південної Африки, KOMESA (COMESA)* – інтеграційне об'єднання у вигляді зони преференційної торгівлі, що передбачає поетапне створення спочатку зони вільної торгівлі, а потім митного союзу і спільного ринку;
- ✓ *Південно-Африканський митний союз (SACU) – один із найстаріших митних союзів у світ, заснований в 1910 році згідно з Угодою про митний союз між ПАС, Бечуаналендом, Басутолендом і Свазілендом. Після набуття цими територіями незалежності Угоду було переукладено у 1969 році і надано сучасну назву. Після того як Намібія здобула незалежність в 1990 році, вона стала 5-м членом Союзу;*
- ✓ *Економічне співтовариство Західноафриканських держав (ECOWAS) – у 1975 році представники 15 держав (Бенін, Буркіна-Фасо, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Берег Слонової Кістки, Ліберія, Мавританія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне та Того) підписали Лагоську угоду. 24 липня 1993 року угода про ЕКОВАС була переглянута у бік розширення сфери дії. Останні зміни у її складі відбулися 28 січня 2024 року, коли Нігер, Малі та Буркіна-Фасо оголосили про вихід з організації, що стало безпрецедентною подією з моменту створення.*

Це лише частина організацій, які показують як успіхи, так і поразки африканської єдності та інтеграції. Вони є свідками «Холодної війни» та

боротьби за розподіл сфер впливу, що гальмувало будь-які континентальні ініціативи.

2. Політична карта Африки періоду «Холодної війни». Після проголошення незалежності молоді африканські держави змушені були долати цілий комплекс проблем: наслідки колоніалізму; слабкість урядів; племінна ідентифікація і трайбалізм; «сильні лідери»/диктатори, для яких головними опорами були армія, банківські рахунки та одноплемінники, а як наслідок – корупція, примус, етнічний розкол. Проте одним із найважливіших чинників внутрішньої нестабільності у 1950-80-х роках було втручання зовнішніх сил, що представляли обидва блоки доби «Холодної війни».

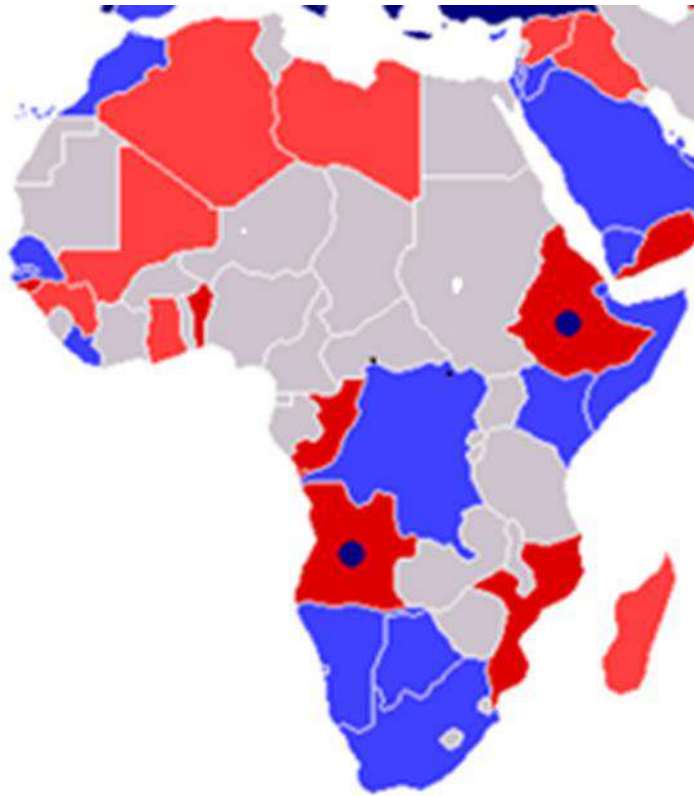
Як ми зазначали у попередній лекції, найпотужніші антиколоніальні рухи в Африці мали переважно ліве спрямування, тому після проголошення незалежності багато країн обирали соціалістичний шлях розвитку та орієнтацію на ССРСР, пізніше – окремі на КНР. Одночасно колишні метрополії та США не бажали втрачати вплив на новоутворені держави і також часто підтримували як демократичні сили, так і авторитарних лідерів, які боролися проти комунізму (наприклад, того ж М. С. Секо, Х. Мубарака, Ж.-Б. Бокасу тощо). І один, і інший блок часто сприяли існуванню авторитарних та диктаторських режимів.

Головну лінію протистояння під час «Холодної війни» в Африці формували держави, що були зорієнтовані на:

- ✓ соціалістичний блок: Ангола, Мозамбік, Бенін, Алжир, Лівія, Гвінея-Бісау, Малі, Гана, Гвінея, Ефіопія, Республіка Конго, Мадагаскар;
- ✓ капіталістичний блок: Кенія, Марокко, ПАР, Ботсвана, ДР Конго (Заїр), Сенегал, Ліберія [див. рис. 5.1].

Окремі держави з тих чи інших причин переходили з блоку в блок, наприклад Єгипет, Сомалі, Туніс. Це було наслідком або військових/державних переворотів, або «образами» на свого попереднього «патрона». У деяких державах була присутня потужна опозиція, підтримувана певним блоком, що часто діяла партизанськими методами або вела громадянську війну проти центрального уряду, наприклад у соціалістично-орієнтованих Анголі, Мозамбіку

та Ефіопії. Якщо СРСР і США та їхні союзники у повоєнний час не воювали безпосередньо між собою, то часто робили це руками своїх проксі по усьому світові, у т. ч. в Африці.

Блакитний – капіталістичний блок (пунсон – потужна збройна опозиція); червоний і рожевий – соціалістичний блок; сірий – позаблокові держави

Рис. 5.1. Блокове протистояння в Африці у 1980 році [запозичено фрагмент картосхеми з en:Image:Cold_War_Map_1980.png].

Як відповідь на жорстке протистояння між двома блоками, формується *Рух неприєднання* – міжнародне об'єднання країн світу, що визнають неприєднання до воєнних союзів великих держав одним з основних принципів своєї зовнішньої політики. Організаційно він сформувався за ініціативи Індії, Єгипту, Індонезії, Гани та Федеративної Народної Республіки Югославія на Першій конференції голів держав і урядів (Белград, 1961). Діє до сьогодні і нараховує 121 державу-члена, у тому числі всі 54 африканські держави.

Як один із наслідків «Холодної війни» ми можемо говорити про часті державні та військові *перевороти* на континенті. Африка є світовим лідером за їх кількістю: з 1950 по 2022 рік тут загалом відбулося 214 переворотів, з яких 106

були успішними. Піковими були 1970-і роки: 51 переворот. Найбільша кількість успішних переворотів відбулася у Судані, Буркіна-Фасо, Беніні та Нігерії. 12 лідерів під час переворотів було вбито. Враховуючи невдалі спроби, Судан також очолює список: з 1950 року, загалом їх було 17. Наступними йдуть Бурунді (11), Гана та Сьєрра-Леоне (по 10).

Загалом у цей період на політичній карті Африки домінували *республіки*, переважно президентського типу, що також сприяло появі авторитарних та тоталітарних режимів. Лише Марокко, Свазіленд та Лесото під кінець періоду зберегли *монархічну* форму правління. Лівія у 1977-2011 під час правління М. Кадаффі, відповідно до його «Зеленої книги», визначалася як *джамахірія*. У країні були відсутні звичні інститути влади. Повсюди формувалися народні комітети та народні конгреси. Держава поділялася на комуни, що володіли всією повнотою влади у своєму окрузі, включно із розподілом бюджетних грошей. Управління комуною здійснюється первинним народним конгресом. У народний конгрес входили всі жителі комуни. Кожен брав участь в ухваленні рішень і реалізації влади. Кожен первинний народний конгрес обирав своїх представників у міській народний комітет і Загальний народний конгрес. В країні була відсутня Конституція і заборонені будь-які партії. «Коран» було оголошено законом суспільства. Країна будувала ісламський соціалізм.

Характерною рисою Африки у даний період було *домінування авторитарних та тоталітарних режимів*. Найбільш кривавими по відношенню до власного населення були періоди правління Мобуту Сесе Секо (1965-1997) в ДР Конго; Ф. М. Нгеми (1968-1979) в Екваторіальній Гвінеї; М. Кадаффі (1969-2011) в Лівії; Ж.-Б. Бокасси (1966-1979) в Центральноафриканській Республіці; І. Аміна (1971-1979) в Уганді; М. Х. Маріама (1977-1991) в Ефіопії; Р. Мугабе (1987-2017) в Зімбабве; О. аль-Башира (1989-2019) в Судані та інші.

Специфічним утворенням на політичній карті Африки в означений період були *бантустани в Південній Африці та Південно-Західній Африці (нині Намібії)*. У відповідності до концепції апартеїду, на території ПАР та Південно-Західної Африки за етнічною ознакою у 80-х роках ХХ ст. було створено 20 (по 10 у кожній країні) адміністративних утворень для чорношкірих. Загальна

чисельність населення лише південноафриканських резервацій становила близько 7 млн осіб. Уряд ПАР, щоб відмежуватися від звинувачень у расизмі, проголосив «незалежними державами» *Транскей, Сіскей, Бопутатсвану та Венду* (складові ПАР) і *Східний Капріві, Каванголенд, Овамболенд та Герероленд* (складові ПЗА). Самоуправними територіями у складі ПАР залишилися бантустані *Газанкулу, Кангвано, Квазулу, Кваква, Квандевелле, Лебова*, а у складі ПЗА – *Бушменленд, Дамараленд, Каоколенд, Намаленд, Рехобот та Тсваналенд*. Ці утворення не були визнані міжнародним співтовариством. На території Намібії бантустані були ліквідовані після проголошення незалежності, а у 1994 році й на території Південної Африки. Нині термін «бантустан» інколи вживаються стосовно держав, що не володіють суверенітетом у повному обсязі.

3. Характеристика окремих конфліктів періоду «Холодної війни».

Після отримання незалежності у багатьох державах континенту відбуваються конфлікти на етнічному, релігійному та політичному підґрунті, а у Південній Африці, включно з Намібією, та Родезії, ще й на расовому. І так чи інакше, практично у кожному африканському конфлікті було присутнє протистояння між блоками, очолюваними ССРСР та США

Зупинимося на характеристиці найбільш показових і кривавих.

Конголезька криза (1960-1965)

В 1960 році Бельгія квапливо відмовляється від охопленого заворушеннями Конго і передає центральне правління президенту Ж. Касавубу (консервативна партія Асоціація народу баконго) та прем'єр-міністру П. Лумумбі (просоветська марксистська партія Національний рух Конго). Надзвичайно поспішна втеча бельгійських чиновників та військових і відкрите протистояння президента та прем'єр-міністра, що підігрівалося ззовні, спричинило параліч роботи центрального уряду (5 вересня 1960 року Ж. Касавубу і П. Лумумба оголосили про відставку один одного) і, як результат багаторічної політики «поділяй і володарюй», хаос та фрагментацію країни на зони впливу за етнічною ознакою. В Конго спалахує громадянська війна на декілька фронтів.

Ідеологічне протистояння призводить до втечі П. Лумумби і створення ним у Стенлівілі (нині Кісангані) паралельного уряду. На підтримку президентові стає командувач армії Ж. Мобуту. У 1961 році П. Лумумбу вбили, а створений ним уряд продовжив боротьбу з «нелегітимним» президентом і центральним урядом.

На цьому фоні незачеплена хаосом і багата на природні ресурси провінція **Катанга (1960-1963)** у липні 1960 року *проголошує свою незалежність* на чолі з прозахідним прем'єр-міністром М. Чомбе. Це також призводить до збройного конфлікту з центральним урядом. На боці Катанги виступають бельгійські військові. Центральний уряд, який заручився підтримкою миротворчих сил ООН, на перших етапах виявився неспроможними домогтися якихось успіхів. Лише у 1962 році М. Чомбе під західним впливом погоджується на миротворчий план ООН, однак відмовляється пізніше взяти участь в конституційній конференції. Лише у січні 1963 році, після попередньо оголошено амністії сепаратистам, провінцію вдалося приєднати до ДР Конго, а Ж. Касавуба був змушений призначити М. Чомбе прем'єром держави. Під час Другої конголезької війни 1998-2002 років Катанга знову стала ареною запеклих бойових дій.

Крім Катанги, у червні 1960 року свою незалежність проголошує і **Південне Касаї (1960-1962)**. На провінцію також перекидається ідеологічне протистояння між прихильниками Ж. Касавуби та П. Лумумби. Проте на відміну від Катанги, тут повністю не відкидали конголезький суверенітет. На практиці Південне Касаї, незалежність якого підтримали вожді Луби, мав значно більше повноважень, ніж інші провінції. Видобуток і експорт діамантів був головним надбанням держави. Її підтримували бельгійські гірничодобувні компанії, зацікавлені в збереженні контролю над шахтами, а також Франція і ПАР, але без дипломатичного визнання.

Через фінансові проблеми ООН у 1964 році виводить війська з ДР Конго. За підтримки США, Бельгії та участі найманців з багатьох західних держав урядовим військам у 1965 році вдається придушити прокомуністичних повстанців, яких підтримували ССРСР, КНР та Куба. За оцінками, у результаті конфлікту загинуло близько 100 тисяч осіб.

У 1965-1997 роках диктаторськими методами країною правив Ж. Мобуту (Мобуту Сесе Секо). Він заборонив усі політичні партії, окрім Народного революційного руху; у 1971 році перейменував державу на Республіку Заїр; здійснював політичні та етнічні чистки. Був позбавлений влади у результаті Першої конголезької війни 1996-1997 років.

Республіка Біафра (1967-1970)

Одним із найбільш кривавих конфліктів, де були присутні обидва міжнародні блоки, стала війна за незалежність Біафри. Як незалежна держава Республіка Біафра існувала у південно-східній частині Нігерії. Держава не була визнана ООН, проте офіційно визнана Габоном, Гаїті, Кот-д'Івуаром, Танзанією та Замбією, а також отримала фактичне визнання і таємну військову підтримку від Франції, Португалії, Ізраїлю, Південної Африки, КНР та Родесії. На боці Нігерії виступали ССРСР, Великобританія, ОАР.

Нігерія, як і більшість африканських країн, була штучним конструктом, при створенні якого британські колонізатори не врахували жодних історичних, релігійних, лінгвістичних, етнічних чи інших відмінностей народів, що тут проживали. Постколоніальні проблеми у поєднанні з боротьбою за владу між основними територіальними, етнічними та релігійними групами, утиски прав окремих спільнот, нерівномірний розподіл доходів та ресурсів, перегляд адміністративного устрою – все це зумовлювало постійну нестабільність у цій державі після отримання незалежності.

Східна Нігерія з центром в Енугу була однією з трьох початкових областей країни. Тут домінували іґбо. У 1966 році відбулася низка військових переворотів та етнічних чисток по всій країні, в яких іґбо брали активну участь і були ключовими жертвами.

Всього у погромах 1966 року на Півночі і Заході країни було вбито 40-50 тисяч іґбо та ще близько 2 мільйонів втекли на Схід. До 1966 року приблизно 1 мільйон 300 тисяч іґбо проживали на Півночі, ще 500 тисяч – на Заході. Після погромів іґбо в Східній Нігерії почали рости сепаратистські настрої і її лідери закликали всіх іґбо повернутися на свою історичну батьківщину. До етнічних чисток додалося відкриття нафтових родовищ на сході та побоювання, що доходи

від видобутку нафти будуть використовуватися центральним урядом несправедливо. Формальним приводом до проголошення незалежності став декрет федерального уряду від 27 травня 1967 року, за яким скасовувався поділ країни на чотири провінції, а замість них вводилися 12 штатів. Схід було розділено таким чином, що запаси нафти виявилися розташовані у штатах без більшості ігбо.

30 травня 1967 року Східна провінція була оголошена суверенною Республікою Біафра. Більшість населення провінції, налякане хвилею погромів, вітало це рішення. За конституцією Нігерії Східна область мала право на вихід з федерації, але голова військового режиму Я. Говон, не бажаючи втрачати багаті родовища нафти, заявив, що питання буде вирішене силою за «48 годин». Проте війна розтягнулася майже на 3 роки.

Нігерійські війська мали значну перевагу і дуже швидко заблокували Біафрі вихід до узбережжя та державного кордону і захопи нафтопромисли. 30 червня 1969 року нігерійський уряд заборонив Червоному Хресту надавати допомогу Біафрі, що серйозно обмежило запаси продовольства. Опинившись у блокаді, населення Біафри почало потерпати від голоду та епідемій, що спричинило загибель, за оцінками, від 1 до 3 млн осіб. За кількістю жертв ця війна стала однією з найбільш кривавих у сучасній африканській історії. Військові втрати становили близько 100 тис.

Війна закінчилася у 1970 році капітуляцією Біафри.

Ідея незалежності Біафри знову відродилася у наш час. На сході Нігерії почав нелегально діяти «Рух за відновлення суверенної держави Біафра». Рух використовує ненасильницькі методи боротьби і має підтримку серед молоді. Своїм союзником вважає «Рух за звільнення дельти Нігера», що представляє інтереси іджо.

Західна Сахара (1973 - наші дні)

Зростання національної свідомості серед населення *Західної Сахари* призвело до формування в травні 1973 року Народного фронту за визволення Сегіет-ель-Хамри і Ріо-де-Оро, відомого за іспанською аббревіатурою ПОЛІСАРІО. Відразу після свого утворення фронт ПОЛІСАРІО розгорнув

збройну боротьбу проти іспанців. У 1975 році Іспанія ухвалила рішення відмовитися від своєї колонії. Під тиском з боку Марокко, в листопаді 1975 року були укладені *Мадридські угоди*, згідно з якими територія Західної Сахари мала бути розділена між Марокко і Мавританією. У відповідь на це ПОЛІСАРІО у 1976 році проголосив створення незалежної **Сахарської Арабської Демократичної Республіки (САДР)** і почав бойові дії вже проти військ арабських країн.

ПОЛІСАРІО отримував зброю і фінансові кошти від Алжиру, що дозволило вести ефективні партизанські дії, у результаті яких Мавританія вийшла з війни. В серпні 1979 року був підписаний мирний договір, за умовами якого Мавританія відмовилася від своїх прав на частину території Західної Сахари, визнала САДР і вивела свої війська.

Проте Марокко відразу окупувала частина Західної Сахари, яка мала відійти Мавританії. І у військовому, і в економічному плані Марокко була набагато сильнішим противником. Марокканський військовий контингент в Західній Сахарі перевищив 100 тис осіб. Щоб припинити проникнення партизанів з алжирської території, марокканці у 1981 році розпочали будівництво стіни в районах, прилеглих до кордону. Ця споруда отримала назву «Марокканська стіна» і дозволила марокканським військам встановити контроль над значною частиною Західної Сахари. Сторони опинилися в патовій ситуації і 6 вересня 1991 року за посередництва ООН уклали перемир'я. В регіоні була розгорнута Місія ООН з проведення референдуму в Західній Сахарі.

Угоди 1991 року передбачали проведення в Західній Сахарі референдуму з питання про незалежність, проте виникла неясність з виборчими правами населення країни. Референдум постійно відкладався, і його перспектива досі залишається неясною. У Західній Сахарі як і раніше знаходяться військові сили Марокко й ПОЛІСАРІО: конфлікт досі не врегульований. Фронт ПОЛІСАРІО кілька разів заявляв про готовність відновити бойові дії, якщо виникне така необхідність. У 2020 році збройні сутички в Західній Сахарі між Марокко та ПОЛІСАРІО поновилися. У цьому ж році США першими серед членів ООН визнали суверенітет Марокко над Західною Сахараю в обмін на нормалізацію стосунків з Ізраїлем.

Марокко нині контролює 80 % території. Водночас САДР визнають 46 держав світу і вона є членом Африканського Союзу. Столиці – Ель-Аюн (офіційна, окупована Марокко); Тіндуф (де-факто, на території Алжиру); Бір-Лелу (тимчасова); Тіфариті (пропонована).

✚ Громадянська війна в Ефіопії (1974-1991)

Війна в Ефіопії тривала майже 17 років і забрала життя 400-579 000 осіб вбитими, а ще майже 1.2 млн померли від голоду. 12 вересня 1974 року Тимчасова військово-адміністративна рада (ТВАР) або Дерг на чолі з М. Х. Маріамом влаштувала державний переворот і усунула імператора Хайле Селассіє I, що й стало початком війни. Вона завершилася лише у травні 1991 року, коли на фоні послаблення ССРСР Револьюційно-демократичний фронт ефіопських народів (РДФЕН) та інші збройні угруповання скинули багаторічний просоветський уряд М. Х. Маріама. Показово, що під час війни і центральний уряд, і деякі повстанські рухи проголошували марксистську орієнтацію, але продовжували воювати між собою.

На боці центрального уряду воювала Куба, а підтримку йому на різних етапах надавали ССРСР, КНДР, НДР та Ізраїль. Різноманітні опозиційні групи користувалися підтримкою США, Сомалі, ФРН, КНР.

У багатонаціональній Ефіопії протистояння між комуністичними та консервативно-монархічними силами дуже швидко розширилося за рахунок автономістських та сепаратистських вимог. До кінця 1976 повстанці діяли вже у всіх 14 адміністративних регіонах країни. Найсильніші угруповання, що боролися за незалежність були зосереджені в Еритреї, Огадені і Тиграї. Доволі часто сили, що виступали за незалежність, воювали ще й між собою.

Показовим у цьому відношенні є приклад **Еритреї**, яка від моменту включення до складу Ефіопії, не припиняла боротьби за незалежність. У 1976 році в рядах еритрейських повстанців стався розкол: утворилися Фронт визволення Еритреї та Національний фронт звільнення Еритреї, які вели боротьбу як проти Ефіопії, так і між собою. Пік протистояння між центром і Еритреєю припав на другу половину 70-х років. За деякими даними, тільки в 1978-1980 роках загинуло 80 000 еритрейців. Чергова спроба за допомогою зброї

здолати спротив Еритреї відбулася у 1982 році, проте вона виявилася невдалою. З 1988 року війна з НФЗЕ прийняла для Ефіопії вкрай несприятливий характер. Ослаблена багаторічною війною, Ефіопія практично втратила контроль над територією Еритреї. Право Еритреї на незалежність було визнано в 1991 році і отримано в 1993-му. Проте потім настав період охолодження відносин між ідеологічно близькими політиками, які прийшли до влади після 1991 року, та і в Ефіопії, і в Еритреї сповідували марксизм-ленізм. У 1998–2000 роках в прикордонній зоні вибухнув Ефіопсько-Еритрейський конфлікт, що закінчився з незначною перевагою Ефіопії.

Складового Громадянської війни в Ефіопії була і *Огаденська війна* або *Ефіопсько-сомалійська війна* – військовий конфлікт між Сомалі і Ефіопією у 1977-1978 роках за регіон Огаден, який є складовою Ефіопія, але населений переважно сомалійцями. На фоні хаосу в Ефіопії сомалійські війська зробили спробу допомогти сепаратистам із Західно-Сомалійського фронту звільнення та захопити провінцію Огаден. До вересня 1977 року Ефіопія контролювала заледве 10% Огадену. Найцікавішим моментом конфлікту, була зміна пріоритетів ССРСР, який на початку підтримував Сомалі, а потім перейшов на бік Ефіопії. До 1977 року уряд М. Х. Маріама підтримував хороші стосунки з США. Після цього Сомалі розриває всі відносини з ССРСР і соціалістичним блоком (за виключенням КНР, Югославії і Румунії) та відмовляється від побудови соціалізму. Ємен, КНДР і НДР також надавали допомогу, а кубинські війська безпосередньо воювали на боці Ефіопії. КНР та Румунія підтримали Сомалі дипломатично і військово. Значну військову допомогу країна отримувала з Єгипту. Війна закінчилася, коли сомалійські війська були змушені залишити Огаден та було оголошено перемир'я. Кількість вбитих з обох боків перевищила 13 тисяч осіб. Після відходу сомалійських військ війна в Огадені не припинилася, оскільки ЗСФЗ продовжував діяти в провінції до початку 1980-х років. Паралельно Ефіопія не припиняла спроб втручатися в справи Сомалі і це стало однією з причин колапсу останньої у 90-х роках ХХ століття.

В Огадені нині діє повстанське збройне угруповання Фронт національного звільнення Огадену, яке з 1995 року веде збройну боротьбу проти

уряду Ефіопії. Представники організації виступають за створення Великого Сомалі. Цей конфлікт закритий для зовнішнього світу, оскільки Аддис-Абеба тримає все в таємниці.

Громадянська війна в Анголі (1975-2002)

Громадянська війна почалася відразу після здобуття Анголою незалежності від Португалії в листопаді 1975 року. В контексті боротьби за деколонізацію окремі збройні сутички між місцевими рухами траплялися ще в 1974-1975 роках.

Громадянська війна була насамперед боротьбою за владу саме між двома колишніми визвольними рухами:

- ✓ *Народним рухом за визволення Анголи (МПЛА)* – сповідувала марксизм-ленінізм та орієнтувалася на ССРСР; з початку 90-х перейшла на засади демократичного соціалізму і переорієнтувалася на США; з 1975 року є правлячою;
- ✓ *Національним союзом за повну незалежність Анголи (УНІТА)* – сповідувала маоїзм; нині перейшла на засади християнської демократії.

Третя сторона конфлікту – *Національний фронт за визволення Анголи (ФНЛА)*, що активно брала участь в війні за незалежність і є найстарішою з нині діючих політичною силою Анголи, не зіграла суттєвої ролі в громадянській війні. Традиційно спирається на народність баконго і нині сповідує консервативні трайбалістські позиції. Одночасно на півночі країни асоціація сепаратистських груп під назвою *Фронт за визволення анклаву Кабінда (ФЛЕК)* змагалася за здобуття незалежності провінції Кабінда.

Громадянська війна в Анголі була однією з неоголошених посередницьких битв «Холодної війни», через впливове втручання основних ворогуючих сил, Советського Союзу і Сполучених Штатів Америки. І Советський Союз, і Сполучені Штати надавали колосального значення конфлікту через його вирішальне значення для утримання глобального балансу сили. МПЛА, крім ССРСР, також підтримували Куба, НДР, КНДР, Югославія, Бразилія, Мексика, Білорусь та політичні сили Намібії і ПАР, а союзниками УНІТА, крім США, були Південна Африка, Марокко, КНР, Заїр.

27-річна війна умовно поділяється на три основні періоди: 1975-1991, 1992-1994 та 1998-2002 роки. Вони переривалися короткими періодами миру. До 2002 року, коли МПЛА нарешті домоглася перемоги, більше 800 000 осіб були вбиті (чисельність загиблих військових достеменно є невідомою) і більше 4 млн осіб вважалися переміщеними особами. Ця війна стала одним з найтриваліших і найкривавіших збройних конфліктів періоду «Холодної війни». Війна повністю зруйнувала економіку та інфраструктуру Анголи. Крім того, конфлікт в Анголі часто переплітався з конфліктом у сусідній Демократичній Республіці Конго, а також з намібійською війною за незалежність.

Беззастережного мирного договору між ворогуючими сторонами та розпуску збройних загонів УНІТА вдалося досягнути у 2002 році. Боротьба ФЛЕК за незалежність Кабінди продовжується досі.

Громадянська війна в Анголі має багато спільних рис з таким же конфліктом у *Мозамбіку (1977-1992)*, проте цю війну вдалося зупинити одразу після розпаду її головного спонсора – СРСР.

Наступний конфлікт виходить за рамки «Холодної війни», проте він є прикладом того, до чого може призвести політика колонізаторів «поділяй і володарюй» та її продовження постколоніальними місцевими політичними лідерами і силами, що утримувалися при владі за рахунок підтримки міжплемінної ворожнечі.

Громадянська війна та геноцид в Руанді (1990-1994)

Окремі дослідники розглядають два етапи Громадянської війни в Руанді. Перший охоплює 1990-1993 роки, коли відбуваються військові сутички між прихильниками президента Ж. Габ'ярімана і повстанцями з Руандійського патріотичного фронту (РПФ). На боці уряду виступали збройні сили Франції та Заїру. Цей етап завершився 4 серпня 1993 року підписанням *Аруських угод*. Для сприяння їхньому виконання в країну прибула Місія ООН з надання допомоги Руанді (МООНПР).

Каталізатором наступного етапу стало вбивство Ж. Габ'ярімана у квітні 1994 року. Варто зазначити, що етнічна напруженість між більшістю хуту і

меншістю тутсі є результатом дій бельгійської колоніальної адміністрації, яка фаворизувала тутсі. Зіштовхуючи два народи, бельгійці зміцнювали свою владу.

Геноцид в Руанді – це усвідомлені дії *хуту, армії і загонів «Інтерахамве»* та *«Імпузамугамбі»*, керованих тимчасовим урядом країни, направлені на повне знищення *тутсі і тих хуту, що дотримувалися поміркованих політичних поглядів*. Число вбитих за 100 днів (з 7 квітня по 4 липня 1994 року) склало, ймовірно, *близько 800 тисяч осіб*, із них приблизно 10% склали хуту (дані ООН); 937 тисяч (дані уряду Руанди); 1030 тисяч (оцінка). Було також вбито 15 миротворців МООНПР. «Упродовж ста днів тут убивали десять тисяч людей щодня, чотириста – протягом години, сімох – протягом хвилини», – писав польський журналіст-розслідувач В. Тохман. Крім того, було переміщено декілька мільйонів людей усередині країни і близько 2 мільйонів хуту втекли за кордон. У таборах біженців, особливо на території Заїру, існували антисанітарні умови, бракувало медикаментів і харчових продуктів. Внаслідок чого лише у таборі міста Гома загинуло до 50 тисяч чоловік.

Тимчасовий уряд, що прийшов до влади в результаті військового перевороту 6-7 квітня, одразу закликав «знищити тарганів». І хоча геноцид розпочало центральне військове правління країни, однак значну роль у вбивства тутсі відіграла місцева влада і звичайні жителі. Для залучення простих жителів мери організовували команди, що повідомляли хуту про роботу, яку вони мали виконати. Це могла бути як участь у вбивствах, так і пошук інформації про місцезнаходження тутсі. Ті, хто відмовлявся, самі могли стати жертвами вбивств. Значна частина вбивств відбувалася у церквах, школах, урядових будівлях, де тутсі та помірковані хуту намагалися знайти порятунк. Часто урядові ЗМІ заохочували перебування тутсі у певних визначених місцях, на які згодом здійснювалися напади. Основними виконавцями вбивств були угруповання «Інтерахамве» та «Імпузамугамбі», чисельність яких на початок геноциду становила до 30 тис. осіб. Вони підкорялися армії та місцевій цивільній владі. Для унеможливлення втечі біженців на всіх дорогах масово споруджували дорожні пости.

Убивствам тутсі поклато кінець просування Руандійського патріотичного фронту. Члени РПФ під час свого наступу здійснювали вбивства хуту без суду та слідства. Офіційні особи РПФ, що прийшли до влади на початку липня 1994 року в результаті успішних для них бойових дій, всі висунуті проти них звинувачення у масових вбивствах заперечували, одночасно звинувачуючи учасників французької операції «Бірюза» в штучній дестабілізації обстановки.

Після геноциду Руанда зіткнулася з різноманітними проблемами, які попри примирення, залишаються болючими досі, адже «у Руанді немає родини, у якій не було винуватця геноциду. Або жертви. Родин винуватців, певна річ, значно більше» (В. Тохман).

Крім вищезазначених, у 50-80-х роках в Африці відбувалися війни в Судані (1955-1972; 1983-2005), Родезії (1964-1979), Чаді (1965-1979), Намібії (1966-1990), Сомалі (1978/1981/1988/1991(дискутується) - наші дні), Уганді (1980-1986; 1986-1994), Ліберії (1989-1997), Джибуті (1991-1994); Лівійсько-єгипетська (1977), Угандійсько-танзанійська (1978-1979), Лівійсько-чадська (1978-1987) тощо. У більшості з них у різних ролях брали участь іноземні держави, що представляли різні ідеологічні блоки.

Отже, період «Холодної війни» – це період активної появи на політичній карті Африки нових незалежних держав та суперечок між комуністичним і капіталістичним блоками за вплив на їхнє подальше існування. Слабкість місцевих урядів на фоні численних постколоніальних проблем і конфліктів була сприятливим підґрунтям для постійного зовнішнього втручання, яке, своєю чергою, рідко сприяло стабілізації. Представники обох блоків надавали перевагу співпраці з авторитарними лідерами і диктаторами для утримання держав у власній орбіті. Дії численних регіональних організацій, як і Руху неприєднання або ООН, з подолання конфліктів та економічної відсталості африканських держав були малоефективними. Лише послаблення і наступний розпад ССРСР, як одного із головних зовнішніх джерел нестабільності в Африці, став передумовою вирішення низки конфліктів та демократизації континенту. Проте цей період виявився дуже коротким і від початку XXI століття розпочалася нова фаза боротьби за ресурси і вплив у Африці [див. лекцію 7].

Запитання для самоконтролю:

1. Які африканські регіональні організації, що виникають у 60-70-х роках XX століття вам відомі? Чи присутнє у них ідеологічне протистояння?
2. Які африканські держави у своєму постколоніальному розвитку орієнтувалися на СРСР і побудову соціалізму?
3. Наведіть приклади переходу африканських держав між двома блоками «Холодної війни». Чому і якими шляхами це відбувалося?
4. Що таке бантустані? Якими були мета їх створення та географія поширення?
5. Дайте характеристику Першої та Другої громадянських війн в Судані. Які іноземні держави надавали допомогу сторонам конфлікту?

Використані та рекомендовані джерела:

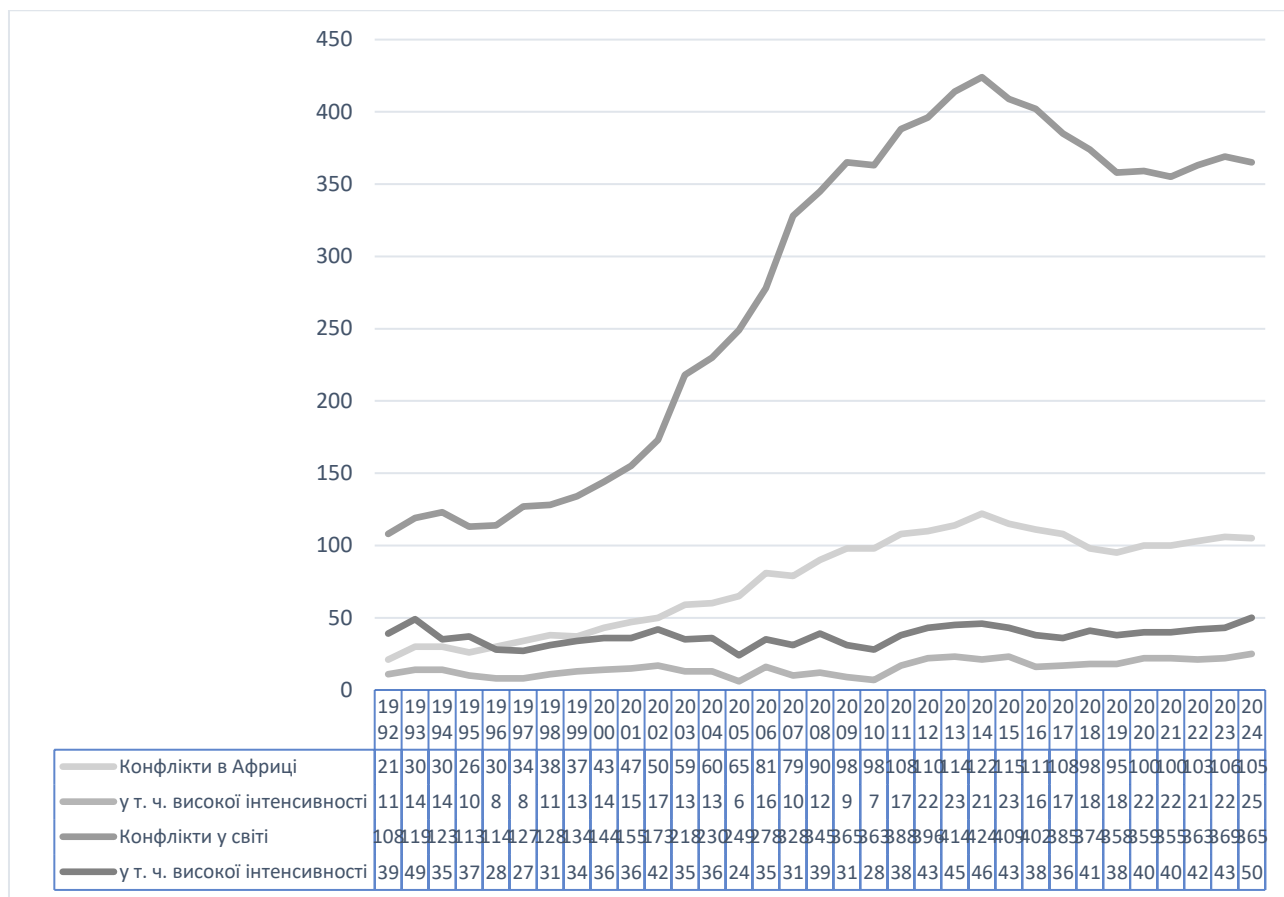
1. Кіндер Г. & Хільгеман В. (2001), *Всесвітня історія. Dtv-Atlas*, Знання-прес, Київ.
2. Майборода О. (2023), *Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід* : монографія, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Majboroda_O_Etnichni-pastky-dekolonizatsi-afrykanskyj-dosvid.pdf
3. Стафійчук В. І. (2019), *Політична географія світу* : навч. посіб., ОЛДІ-ПЛЮС, Херсон.
4. Тохман В. (2013), *Сьогодні ми намалюємо смерть*, Човен, Київ.
5. Як жили, вбивали та помирали 20 найкривавіших диктаторів нового часу?, в *TCH*, режим доступу: <https://tsn.ua/lady/news/obschestvo/yak-zhili-vbivali-ta-pomirali-20-naykrivavishih-diktatoriv-novogo-chasu-2049499.html>
6. *A New Coup Era for Africa?* available at: <https://www.accord.org.za/conflict-trends/a-new-coup-era-for-africa/>
7. Adekeye A. (2011), *UN Peacekeeping in Africa: From the Suez Crisis to the Sudan Conflicts*, Lynne Rienner Pub.
8. Arnold G. (2017), *Africa: A Modern History: 1945-2015*, Atlantic Books.
9. *Britannica* (н. д.), available at: <https://www.britannica.com/>
10. Category: Wars involving the states and peoples of Africa, in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Wars_involving_the_states_and_peoples_of_Africa
11. Civil wars of the 20th century, in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Civil_wars_of_the_20th_century

12. Crowder M. (ed.) (1984), *The Cambridge History of Africa, Volume 8: From c.1940 to c.1975*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
13. Freeman-Grenville G.S.P. (1991), *The New Atlas of African History*, Simon & Schuster, New York.
14. Green E. (2012) On the Size and Shape of African States. *International Studies Quarterly* 56(2), 229–244: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2478.2012.00723.x>
15. *Mapping Africa's coups d'état across the years* (2023), available at: <https://www.aljazeera.com/news/2023/8/30/mapping-africas-coups-detat-across-the-years>
16. Shillington K. (2019), *History of Africa*, 4th edition, Bloomsbury Academic.
17. Shillington K. (ed.) (2004), *Encyclopedia of African History*, Routledge, New York.
18. *The USSR in Third World Conflicts: Soviet Arms and Diplomacy in Local Wars, 1945-1980*, (1984), by Bruce D. Porter, Cambridge.
19. *The Western Sahara Conflict - Evolution on a Map*, in *Geo History*, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=m6sruNoegEE>
20. *World History Encyclopedia* (н. д.), available at: <https://www.worldhistory.org/>
21. Відео з ютуб-каналів «Історія на карті», «Atlas Pro», «Geo History»

Тема 6. Трансформація політичної карти Африки у 90-х роках XX - на початку XXI століття.

1. *Загальний огляд конфліктів та війни після 1991 року.* Припинення блокового протистояння часів «Холодної війни», як було зазначено у попередній лекції, стало передумовою зменшення кількості конфліктів, особливо системно-ідеологічних, на африканському континенті у першій половині 90-х років. Загальна хвиля демократизації певною мірою вплинула як на інтенсивність конфліктів, так і на їх географію. З одного боку, посилення демократичних рухів сприяло поступовій нормалізації життя, наприклад в Замбії, Камеруні, Танзанії, Гані, Кенії, Південній Африці, з іншого, поширення голоду, злиднів, майнової і соціальної нерівності та неможливість домовитися між опонентами зумовили появу нових ареалів конфліктів. Важким спадком епохи колоніалізму залишаються в Африці міжетнічні та територіальні конфлікти, що виснажують і без того бідні бюджети країн. На початку XXI століття також значно розширилася географія позаконтинентальних гравців, що з різних причин активізували боротьбу за вплив на держави континенту: поряд з ЄС, США, росією, значно активізувалися дії Китаю, Туреччини, Саудівської Аравії, ОАЕ, Ізраїлю, Індії, Ірану, Бразилії тощо. Послаблення військово-політичного втручання у справи Африки зі сторони наддержав спочатку призвело до зменшення числа та інтенсивності конфліктів в регіоні, проте згодом спалахнули старі та з'явилися нові конфлікти.

На сучасній світовій мапі конфліктів Африка є дуже помітною і за чисельністю політичних конфліктів поступається лише Азії. Останніми роками тут фіксують близько 100 політичних конфліктів щороку або приблизно 28% від загальносвітового показника: зокрема, у 2024 році на континенті відбулося 105 конфліктів (див. рис. 6.1). У період з 1992 по 2024 рік найменше конфліктів було зафіксовано у 1992 (21), найбільше – у 2014 (122). Особливо помітним після 2012 року континент був у групі *конфліктів високої інтенсивності*, оскільки практично кожна друга війна та обмежена війна світу щороку відбувалася саме в Африці.

Рис. 6.1. Динаміка кількості політичних конфліктів у Африці та світі у 1992-2024 роках [побудовано автором на основі даних Conflict Barometer]

Традиційно нестабільними вже протягом багатьох років у Африці залишаються *Судан, Південний Судан, ДР Конго, Сомалі, Нігерія, Ефіопія, ЦАР, Буркіна-Фасо, Малі*. Тут і на даний момент точаться війни. Єгипет, Бурунді, Кенія, Лівія, Уганда Сьєрра-Леоне, Мозамбік, Алжир також є відносно нестабільними державами. *До відносно спокійних держав належать* одиниці: *Маврикій, Сейшельські Острови, Кабо-Верде, Ботсвана, Намібія, Сан-Томе і Принсіпі, Малаві, Замбія, Екваторіальна Гвінея*. У 1992-2024 роках континентальними лідерами за охопленням держав конфліктами високої інтенсивності були Східна та Західна Африка, за відсотком охоплення – Північна Африка. За цей час географія війн та обмежених війн у Африці пройшла шлях від розосередженості по континенту до формування цілісного ареалу із суміжних держав Східної, Західної та Центральної Африки [див. рис. 6.2].

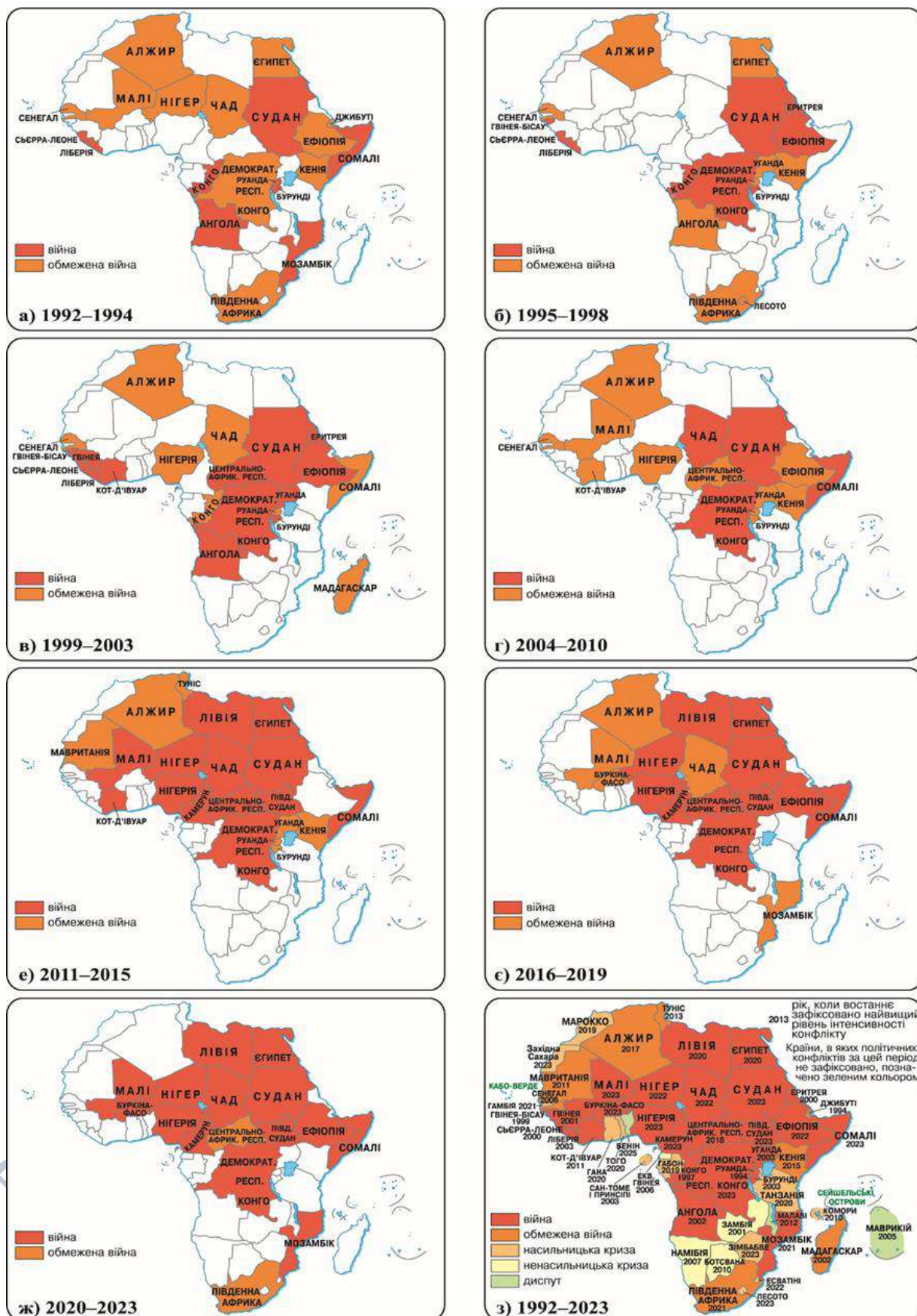
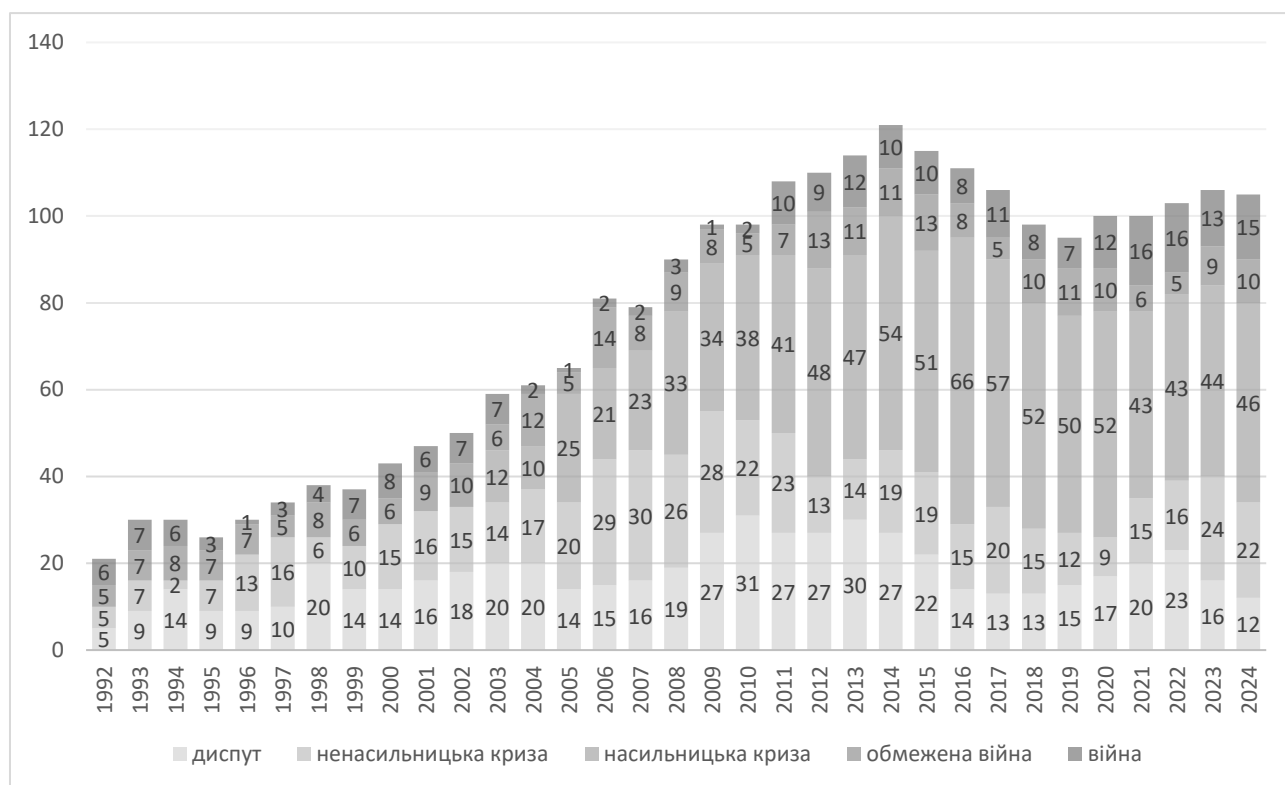

Рис. 6.2. Динаміка географії війн і обмежених війн та найвищий рівень інтенсивності політичних конфліктів у державах Африки у 1992-2023 роках [створено автором на основі даних Conflict Barometer та побудовано В. Остроухом]

Нині більшість конфліктів на континенті – це кризи із застосуванням зброї, суперечки і кризи без застосування сили [див. рис. 6.3].

Рис. 6.3. Розподіл політичних конфліктів у Африці за рівнем інтенсивності 1992-2024 роках [побудовано автором на основі даних Conflict Barometer]

Щодо конфліктів високої інтенсивності, то у період 2020-24 років їх чисельність знову зростає до 21-25 щороку, з яких 16 у 2021 та 2022 роках були війнами. До 2023 року знижується інтенсивність конфліктів у Лівії, Єгипті, Чаді, Мозамбіку, Ефіопії, Нігері, проте зростає інтенсивність у Судані, Малі, Камеруні і залишається напруженою у Південному Судані, Нігерії, Буркіна-Фасо та ДРК. Більшість із цих війн з різною інтенсивністю тривають донині.

Головними *типами конфліктів* є боротьба за національне домінування; системно-ідеологічні; боротьба за субнаціональне домінування та за ресурси; відцентрові рухи [див. нижче]; боротьба за міжнародне домінування; територіальні суперечки тощо.

Насамкінець коротко акцентуємо увагу на такому аспекті інтенсивності конфліктів, як чисельність людських жертв. У 1992-2023 роках в африканських конфліктах загинуло 1861097 осіб [підраховано на основі даних Uppsala Conflict

Data Program]. У табл. 6.1 подані країни континенту з найбільшим числом вбитих у конфліктах впродовж 1992-2023 років за даними дослідників Уппсальського університету. Ми свідомі, що ці цифри є орієнтовними і значно нижчими за реальні втрати (як зазначалося вище, окремі оцінки людських жертв лише від геноциду в Руанді говорять про понад 1 млн вбитими [В. Тохман]; за багатьма даними, чисельність вбитих у Еритрейсько-Ефіопській війні сягає 100 тис. осіб), а проблема обліку як людських смертей, так і учасників конфліктів, поранених, зниклих безвісти, померлих від голоду, біженців і внутрішньо переміщених осіб та оцінки рівнів руйнування інфраструктури, екологічних наслідків тощо – надзвичайно складним завданням.

Таблиця 6.1

Африканські країни-лідери за чисельністю загиблих у конфліктах, що тривали або відбувалися у період 1992-2023 років

[складено автором на основі даних Uppsala Conflict Data Program]

Держава	Чисельність загиблих у 1992-2023 р., тис. осіб	Найбільші політичні конфлікти, що тривали/відбувалися у 1992-2023 роках
Руанда	790.4	Громадянська війна і геноцид тутсі
Ефіопія	412.4	Еритрейсько-ефіопська війна, Тиграйська війна, конфлікти в Оромії та Огадені
ДР Конго	134.1	Перша і Друга громадянські війни, конфлікти в Ітурі і Ківу, діяльність повстанців M23
Судан	88.9	Друга Суданська громадянська війна (1983-2005), Дарфурська війна, Громадянська війна (з 2023), Конфлікти у Південному Кордофані і Блакитному Нілі, Прикордонний конфлікт з Південним Суданом
Нігерія	70.2	Релігійні війни та діяльність Боко-Харам, конфлікт в Дельті Нігеру
Бурунді	50.5	Громадянська війна
Сомалі	49.8	Громадянська війна
Ангола	27.3	Громадянська війна, війна в Кабінді (обидві з 1975)
Алжир	21.2	Громадянська війна
Еритрея	19.9	Еритрейсько-ефіопська війна

Отже, динаміка африканських конфліктів у площині географії та інтенсивності у 1992-2024 роках є невтішною і загрозливою: загальна чисельність конфліктів зросла у 5 разів (з 21 у 1992 році до 106 у 2023 році, а пік чисельності припав на 2014 рік, коли було зафіксовано 122 конфлікти); з 2000

року щороку вони відбуваються у 38-42 державах (лише на Сейшельських Островах і Кабо-Верде за вказаний період не було зафіксовано жодного політичного конфлікту); *чисельність конфліктів середньої та високої інтенсивності зростає у 6 разів (з 11 у 1992 році до 66 у 2023 році)*. З 2012 року Африка є світовим лідером за чисельністю політичних конфліктів високої інтенсивності. Найбільш неспокійним регіоном континенту є Східна Африка, а державами – Судан, Південний Судан, ДРК і Сомалі.

При цьому більшість конфліктів відбувається у бідних і найбідніших країнах на тлі гострого дефіциту фінансових і матеріальних ресурсів, величезного зовнішнього боргу. Там часто при владі перебувають представники однієї з місцевих етнічних груп, яка має привілейоване становище й дискримінує інші. *Зростання націоналізму, демографічного та екологічного тиску, зовнішнього втручання означає що ситуація, ймовірно, погіршиться.*

Більшість конфліктів, що відбувалися і відбуваються в Африці у першу чергу впливають на внутрішню ситуацію в державах: зміну політичних лідерів, ідеологій, форм державного устрою та правління, статусу окремих етнічних чи територіальних груп, зовнішніх орієнтирів тощо. У 1991-2026 роках лише одиниці з них призвели до змін кордонів чи складових політичної карти континенту [див. пункти про територіальні суперечки та відцентрові рухи].

2. Тероризм. До кінця XX століття, за даними дослідників, Африка залишалася регіоном з відносно незначними і локальними проявами тероризму. Наприклад, радикальні мусульманські угруповання діяли в Алжирі або світове співтовариство звинувачувало Лівію у підтримці терористів після підриву у 1988 році американського пасажирського літака над Локербі (загинули 243 пасажирів літака, екіпаж та 11 людей на землі). Ситуація змінилася у 1998 році, коли зазнали нападів посольства США у Кенії та Танзанії. Будівлі посольств було зруйновано, загинуло понад 200 людей, понад 4000 було поранено. Організували вибухи члени ісламістської терористичної організації «Аль-Каїда», серед яких був і Осама бен Ладен.

З того часу Африка перетворилася на одну з головних арен міжнародного тероризму, в основі якого лежать здебільшого релігійні причини. На континенті посилили вплив ісламський фундаменталізм та екстремізм. В Африці діють десятки великих міжнародних терористичних організацій.

Головними терористичними агентами тут нині є «*Джамаат Нусрат аль-Іслам валь-Муслімін*» (ДНІМ, JNIM) (1-а за кількістю жертв у 2024 році); «*Джамаат Аш-Шабааб*» (друге місце за кількістю жертв у 2022 році); «*Боко-Харам*» (у 2015 році посідала 2-е місце за кількістю вбитих (5478 чол.) і з того часу залишається серед лідерів; з 2021 року конфліктує з ІД); «*Аль-Каїда ісламського Магрибу*» (АКІМ, AQIM); філії ІДІЛ (найжорстокіша – «*Ісламська Держава Західної Африки*» (ІДЗА, ISWA)). Терористичні організації контролюють величезні простори, особливо в Сахарі та на суміжних територіях, не визнають існуючих кордонів, декларують створення джихадистських держав, підтримують політичні сили, що сповідують їхні цілі. Поряд із здійсненням терористичних актів [див. табл. 6.2] і дестабілізацією ситуації, вони контролюють наркотрафік і нелегальну міграцію, грабують банки, займаються кіднепінгом з метою викупу або продажу в сексуальне рабство тощо.

Таблиця 6.2

10 найбільших терактів у африканських державах у XXI ст.

[складено автором на основі щорічників Global Terrorism Index]

Дата	Місце	Агент	К-сть жертв
14.10.2017	Могадішо, Сомалі	Аш-Шабааб	588 загиблих
24.11.2018	Бейр аль-Абд, Єгипет	Філія ІДІЛ	311 загиблих
19.08.2016	Паджут, Півд. Судан	СПЛН-Ю	283 загиблих
2001	Зенза-Дондо, Ангола	...	252 загиблих
21.07.2024	Тахуа, Нігер	джихадисти	237 загиблих
25.04.2015	Карамга, Нігер	Боко-Харам	230 загиблих
31.10.2015	Синай, Єгипет	Філія ІДІЛ	224 загиблих
16.11.2023	Тіллабері, Нігер	ДНІМ	200 загиблих
24.08.2024	Центр-Північ, Буркіна-Фасо	ДНІМ	200 загиблих
13.08.2015	Кукува-Гарі, Нігерія	Боко-Харам	174 загиблих

Ситуація з тероризмом нині дуже загрозлива: 6 африканських держав входять в десятку з найбільшим Глобальним індексом тероризму за 2026 рік:

Буркіна-Фасо (2-е місце, попереднього року була 1-ю; 846 смертей, 59 атак), *Нігер* (3), *Нігерія* (4), *Малі* (5), *Сомалі* (7), *ДР Конго* (8). Досить високий індекс терористичної загрози в Камеруні, Мозамбіку, Єгипті, Лівії, Судані, Кенії, ЦАР, Південному Судані, Чаді, Того. Буркіна-Фасо – світовий лідер за смертністю від тероризму у 2022-24 роках.

Особливістю африканських терористичних організацій є їх висока мобільність. Кордони більшості держав, особливо у Сахарі, терористи вільно долають. Через те в Африці нині важко провести межу між міжнародним та місцевим тероризмом.

Варто акцентувати увагу і на тому, що в Африці з середини 2010-х років дуже активно діють *російські терористичні та злочинні угруповання*, серед яких ПВК «Вагнер» (від 2022 року згадується і як ПВК «Ліга»), ПВК «Редут», «Африканський корпус». За підтримки російських терористів утримується при владі президент ЦАР, здійснено державний переворот в Малі та спроби дестабілізувати ситуацію в Буркіна-Фасо, Лівії, Мозамбіку, Судані, Анголі, Чаді, Гвінеї, Камеруні, Зімбабве тощо.

3. Територіальні суперечки. Нині на континенті існує близько 100 невіршених прикордонних суперечок. Не всі вони є офіційними та активними. В основі конфліктів лежать колоніальний спадок, неврегульованість державних кордонів (40 % протяжності кордонів недемарковані та заледве 1/3 з них враховує соціокультурні межі), економічне зубожіння більшості держав, боротьба ключових африканських та міжнародних агентів за природні ресурси.

На даний момент в активній фазі перебувають суперечки між Суданом і Південним Суданом за райони *Аб'єй, Джорда, Кафія-Кінгі, Хелліг, Бебніс, Джебель-Мегейніс* та «14-мильну зону» біля річки *Кіір*; Єгиптом і Суданом за *Трикутник Халаїба* і невеликі ділянки в долині Нілу; Марокко і САДР за значні площі *Західної Сахари*; Намібією, Ботсваною, Замбією і Зімбабве за розподіл *Смуги Капріві*; ДР Конго і Замбією за *ареал біля Чієнгі*; Ліберією і Гвінеєю за *округ Фоя*; Кенією і Сомалі за володіння ділянками шельфу Індійського океану

(басейни Оббія, Коріоль та Джуба-Ламу); Великою Британією і Маврикієм за архіпелаг Чагос.

Під час британської колонізації Маврикій та Чагос були складовими однієї колонії, проте у 1965 році британці виокремили останній і після надання незалежності Маврикію оголосили архіпелаг Британською Територією в Індійському Океані. У 80-х роках Маврикій, спираючись на Декларацію ООН №1514 «Про надання незалежності колоніальним країнам і народам», оголосив про свої права на володіння Чагосом.

У 2019 році Міжнародний суд ООН закликав Велику Британію передати острови Маврикію. Згодом ГА ООН та Міжнародний трибунал з морського права ухвалили аналогічні рішення. Переговори між Великою Британією та Маврикієм тривали у 2022-24 роках і завершилися досягненням домовленості про передачу островів Маврикію, але із збереженням спільної військово-морської бази США та Великої Британії на острові Дієго-Гарсія (обговорено умови оренди на 99 років). 22 травня 2025 року було підписано договір, після ратифікації якого суверенітет над цією територією мав перейти до Маврикію. Після низки протестів діаспори чагосців та негативної реакції президента США Д. Трампа процес ратифікації було призупинено. На середину 2026 року він залишається нератифікованим Великою Британією.

Сейшельські Острови та Мальдіви також заявляють свої претензії на архіпелаг Чагос,

З часів деколонізації залишаються нез'ясованими також претензії Марокко до Іспанії на володіння *Сеутою, Мелільєю та Суверенними територіями*; Коморських островів до Франції – *острови Майотта і Глорйоз*; Мадагаскару до Франції – *острови Європа, Бассас-да-Індія, Глорйоз, Жуан-ді-Нова, Тромлен та акваторія Мозамбіцької протоки*; Маврикію до Франції – *острів Тромлен*.

На даний момент територіальні претензії, переважно у пасивній стадії, наявні між Чадом і Лівією (*смуга Аузу*; попри рішення Міжнародного Суду на користь Чаду); Кенією і Південним Суданом (*Ілемський трикутник*); Ефіопією і Сомалі (*Огаден*; на *Хауд* претендує і Сомаліленд); Суданом і Ефіопією (*район*

Аль-Фашага); Південним Суданом і Угандою (*район Мойо*); Сомалі і Сомалілендом (*Хатумо*); Руандою і Бурунді (*долина Руфунзо і Сабанерва*); Угандою і ДР Конго (акваторія оз. *Альберт*, *долина річки Семлікі*, *пік Маргерита*); Республікою Конго і ДР Конго (більша частина кордону по річці *Конго*); Малаві і Танзанією (акваторія оз. *Н'яса*); Кенією і Угандою (*о. Мігінго* на оз. *Вікторія*), Південною Африкою і Есватіні (*Кангване*), Південною Африкою і Намібією (*річковий кордон по Оранжевій*); Сьєрра-Леоне і Ліберією (*Єнга*) тощо.

Зростання ролі Світового океану у забезпеченні природними ресурсами та можливостями для комунікації загостило увагу держав до володіння прибережними водами та островами. Нині предметом суперечок між Камеруном і Нігерією є *акваторія Гвінейської затоки*; Лівією і Тунісом – *акваторія Середземного моря*; Алжиром, Іспанією та Італією – *акваторія Середземного моря*. Про свої претензії на володіння еменським островом Сокотра і відповідною акваторією Індійського океану заявляють окремі політики Сомалі. В подальшому про перегляд морських кордонів можуть заявити Танзанія, Мозамбік, Південна Африка тощо.

З 1991 року не відбулося суттєвих змін ліній проходження державних кордонів, за виключенням:

- ✓ передачі Нігерією у 2008 році півострова *Бакасі* Камеруну (на основі рішення Міжнародного суду, яке сенат Нігерії не визнає); Намібією у 2018 році Ботсвані *о. Сітунгу*; Ефіопією у 2018 році Еритреї *міста Бадме*;
- ✓ обміну територіями між Буркіна-Фасо і Нігером у 2015 році;
- ✓ делімітації річкового кордону між Беніном і Нігером у 2005 році та ділянок морських кордонів між Ганою і Кот-д'Івуаром у 2017 році (*шельфова зона Гвінейської затоки*) та Екваторіальною Гвінеєю і Габоном у 2025 році (*затока Коріско*);
- ✓ окупації Еритреєю джибутійського ареалу *гори і острова Думейра*;
- ✓ можливої передачі Великою Британією архіпелагу Чагос Маврикію.

Африканські держави для вирішення територіальних суперечок часто подають позови до міжнародних та регіональних установ, але не завжди

дотримуються їхніх рішень. На політичній карті Африки присутній і унікальний випадок: від своїх претензій на *Бір-Тавіль* відмовилися і Єгипет, і Судан, створивши таким чином «нічийну землю» (площа становить 2060 км²). Громадяни США та росії проголосили на цій території свої віртуальні держави: «Королівство Північний Судан» та «Королівство Середзем'я», відповідно.

4. Відцентрові рухи на сьогодні є найбільш ймовірною причиною майбутніх змін на політичній карті або в територіальному устрої окремих держав Африки. Головною причиною для *сецесії* та *іредентизму* є строкатий етнорелігійний склад населення африканських держав, на який накладаються й інші чинники (існування державності у попередні періоди, колоніальний спадок, трайбалізм, бідність, боротьба за владу і ресурси тощо). Більш поблажливими для держав є *автономістські рухи*.

Відцентрові прагнення окремих територій і кланів стали передумовою тривалої кризи державності у Сомалі. Ще у 1991 році про свою незалежність заявив **Сомаліленд**. У 1998-2013 роках свою незалежність тут проголошували **Пунтленд**, **Джубаленд**, **Маахір**, **Гулмудуг**, **Авдаленд**, **Азанія**, **Південно-Західне Сомалі**, **Хатумо**, однак всі вони, на відміну від Сомаліленду, пізніше приймали участь у створенні федеративної держави Сомалі. У 2024 році через суперечки з Могадішо **Пунтленд** повторно проголосив свою незалежність. Крім того, з початку 90-х років XX століття до наших днів на політичній карті без міжнародного визнання існували **Анжуан** (1997-2002), **Мохелі** (1997-1998), **Капріві** (1999), **Бакасі** (2006-2009), **Азавад** (2012), **Логоне** (2015-2021), **Тібесті** (2021), **Тиграї** (2020-2022). З 2017 року до наших днів у якості самопроголошеної держави на політичній карті Африки існує **Амбазонія**.

До 1961 року цей регіон мав назву Південний Камерун і за рішенням ООН був складовою підопічної території Британський Камерун. 11 лютого 1961 року ООН організувала тут референдум, на якому 70 % виборців висловилися за союз із Камеруном (у бюлетенях був відсутній пункт про незалежність). Так цей переважно англomовний регіон став союзною частиною Камеруну, де домінувала французька мова. Після одностороннього референдуму у франкомовній частині

Камеруну (1972) в країні була прийнята нова конституція, яка ліквідовувала федеративний устрій і надавала більше повноважень президенту. Південний Камерун втратив свій автономний статус і був розділений на Північно-Західний і Південно-Західний регіони Республіки Камерун. Прихильники незалежності стверджували, що Південний Камерун був фактично анексований і розпочали спротив. У Меморандумі від 20 березня 1985 року президент Камерунської колегії адвокатів Фон Горджі Дінка писав, що центральний уряд є неконституційним і колишній Південний Камерун має стати незалежною Амбазонією.

Після передачі Нігерією Камеруну незаконно окупованого півострова **Бакасі**, місцеві ополченці, які виступали проти зміни кордонів, підняли зброю проти уряду Камеруну. У той час як деякі місцеві громадські рухи прагнули зробити Бакасі незалежною державою, інші приєдналися до боротьби за незалежність Амбазонії.

У 2017 році Об'єднаний фронт Консорціуму Амбазонії в Південному Камеруні в односторонньому порядку оголосив незалежність від Камеруну. Уряд Камеруну заявив, що декларація не має юридичної сили. Наступні протести і насильство отримали назву **Англомовна криза** або **Амбазонська війна**, що триває досі. Амбазонія (столиця – Буеа) прийнята в Організацію непередставлених націй і народів.

Крім Амбазонії, на сьогодні у відносно активній фазі перебуває протистояння (у т. ч. політичне) з центральними урядами в **Дарфурі**, **Південному Кордофані** і **Блакитному Нілі** (Судан), **Казамансі** (Сенегал), **Кабінді** (Ангола), **Оромії**, **Тиграї** і **Огадені** (Ефіопія), **Азаваді** (Малі), **Дельті Нігеру** і **Біафрі** (Нігерія), **Західному Тоголенді** (Гана), **Кабілії** (Алжир), **Кіренаїці** (Лівія), **Катанзі** (ДР Конго).

Нижче поданий перелік інших відцентрових рухів, прихильники яких нині по-різному – від заяв поодиноких інтелектуалів до існування впливових політичних партій чи озброєних угруповань – артикують свої прагнення:

- ✓ Ангола – Королівство Конго, Лунда-Чокве;
- ✓ Ботсвана – Замбезія (Нгаміленд), Бакгатла;

- ✓ Буркіна-Фасо – Королівство Кенедугу;
- ✓ Велика Британія – Чагос;
- ✓ Габон – Верхнє Огове-Лоло;
- ✓ Демократична Республіка Конго – Південне Касаї, Ківу, Екватор, Тва;
- ✓ Джибуті – рух за автономію народу афар;
- ✓ Екваторіальна Гвінея – Біоко, Аннобон;
- ✓ Еритрея – Данкалія (політичні рухи народів афар, кунама і сахо, які прагнуть незалежності регіону або приєднання до Ефіопії), Аг'азі;
- ✓ Ефіопія – Афар, Амхара, Гедео, Гураге, Сідама, Шека, Волаята, Гамбела;
- ✓ Ємен – Сокотра;
- ✓ Замбія – Боротселенд, Південна провінція (Тонга);
- ✓ Зімбабве – Мтваказі або Матабелеленд, Манікаленд;
- ✓ Іспанія – Канарські Острови;
- ✓ Кабо-Верде – Сан-Вісенте;
- ✓ Кенія – Момбаса, Народна Республіка Кенія, Агікуя, Північно-Східна провінція (Сомалі);
- ✓ Кот-д'Івуар – Ебурні;
- ✓ Ліберія – Гранд-Кейп-Кантрі;
- ✓ Лівія – Феццан, рух за автономію амазигів;
- ✓ Маврикій – Родригес, Агалєга;
- ✓ Мавританія – Північна Мавританія, Східна Мавританія;
- ✓ Малаві – Ньїка, Сполучені Штати Тіоло і Муландже, Королівство Нгоні;
- ✓ Малі – Імперія Масина, Каєс;
- ✓ Марокко – Західна Сахара, Рифська республіка;
- ✓ Мозамбік – Ромбезія;
- ✓ Намібія – Смуга Капріві, Замбезія, Боротселенд, Рехобот, Цумкве, Кве;
- ✓ Нігер – Агадес;
- ✓ Нігерія – Йорубаленд, Королівство Бенін, Крос-Ривер, Арева (Північ), Огоніленд, Південна Кадуна, Адамава, Бенуе;

- ✓ Південна Африка – Республіка Кейп, Суверенна Держава Доброї Надії, Фолькстат, Зулуленд, Венда, Стеллаленд, Оранжева Вільна держава, Західний Грикваленд, Сіскей, Трансвааль;
- ✓ Південний Судан – Екваторія, Новий Судан, Нуерленд, Азанде, Аб'ей;
- ✓ Португалія – Мадейра;
- ✓ Республіка Конго – Південне Конго;
- ✓ Сан-Томе і Прінсіпі – Прінсіпі;
- ✓ Сенегал – Туба;
- ✓ Сомалі – крім вищезазначених, Хір-Шабале, Хіман і Хеб, Зейла і Лугая;
- ✓ Судан – Беджа (Східний Судан), Куш/Нубія, Кордофан, Ель-Гезіра, Аб'ей;
- ✓ Танзанія – Занзібар, Мтвара, Пемба;
- ✓ Того – Східне Моно;
- ✓ Туніс – Джерба;
- ✓ Уганда – Ачолі, Королівство Анколе, Буганда, Рвензуруру, Карамаджонг, Королівство Тооро;
- ✓ Франція – Реюньйон;
- ✓ ЦАР – Логоне, Занде;
- ✓ Чад – рух за автономію чи незалежність народу тубу.

Це не вичерпний перелік усіх відцентрових рухів. Частина з них є прикладами *іредентизму*: прагнення об'єднатися в одній державі мають народ маконду на кордоні Танзанії і Мозамбіку; бербери (амазиги) і туареги на півночі і заході континенту; сомалійці Сомалі, Кенії та Ефіопії; афари в Еритреї, Ефіопії, Джибуті; каб'є у прикордонні Того, Беніну, Гани; канурі в Камеруні, Чаді, Нігері, Нігерії; тва в Руанді, Бурунді, Уганді, ДР Конго... Такими ж є наміри окремих груп Огадену приєднатися до Сомалі, Дарфуру до Чаду, Нуерлану до Ефіопії, Авдаленду до Джибуті тощо.

Отже, попри наявність численних конфліктів і тривале ведення війн, наявність територіальних суперечок і ареалів відцентрових рухів, політична карта Африки у період 1991-2026 років зазнала мінімальних змін. За цей час тут проголосили і утримали свою незалежність Еритрея, Південний Судан,

Сомаліленд, було делімітовано незначні ділянки кордонів і вирішено декілька територіальних суперечок. Основні зміни стосувалися форм державного правління, державного устрою, політичних режимів.

Запитання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте місце Африки на світовій мапі конфліктів XXI-го століття? Які типи конфліктів за інтенсивністю переважають на континенті?
2. Які війни відбувалися в Африці у 1991-2026 роках? Як змінювалася їх географія?
3. Охарактеризуйте основні терористичні організації, що діють на континенті.
4. Наскільки значним є вплив територіальних конфліктів на політичну карту Африки XXI століття?
5. Назвіть самопроголошені держави, що існували в Африці у 1991-2026 роках. У чому особливість Сомаліленду і Західної Сахари?

Використані і рекомендовані джерела:

1. *Географічний атлас світу* (2018), відп. ред. В. Радченко, ДНВП Картографія, Київ.
2. Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. (2000), *Етнополітична карта світу XXI століття: Методичний і предметний коментарі*, Мандрівець, Тернопіль.
3. Мішин О. (2019), Кінець "морської сліпоти" Африки, в *ТСН*, режим доступу: <https://tsn.ua/blogi/themes/world/somali-proti-keniyi-bitva-za-shelf-1300758.html>
4. Росія повертається в Африку. Чи зможе Африканський корпус замінити ПВК "Вагнер", режим доступу: <https://focus.ua/uk/world/629161-rosiya-povertayetsya-v-afriku-chi-zmozhe-afrikanskiy-korpus-zaminiti-pvk-vagner>
5. Стафійчук В. І. (2019), *Політична географія світу* : навч. посіб., ОЛДІ-ПЛЮС, Херсон.
6. Стафійчук В., Брайчевський Ю., Малиновська О., Остроух В. (2026), Динаміка географії та інтенсивності політичних конфліктів у Африці в 1992-2023 роках, *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Геологія. Географія. Екологія"*, 4.
7. *Britannica* (н. д.), available at: <https://www.britannica.com/>
8. Brunberg, J. (2024), *Wars since 1900. The Polynational War Memorial*, available at: https://www.war-memorial.net/wars_all.asp?q=3
9. *Conflict Barometer* (1992-2024), available at: <https://hiik.de/konfliktbarometer/bisherige-ausgaben/>

10. Democracy Index (2025), in *Economist Intelligence Unit (EIU)*, available at: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2025/>
11. Dunnigan J. F., Bay A. A quick and dirty guide to war:... Paladin Press, 2008. 640 p.
12. *Global Terrorism Index 2026* (2026), available at: <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2026/03/Global-Terrorism-Index-2026-Report.pdf>
13. Larsen, K. Ph. (2025), The Wagner Group and its relationship with the Russian state, *International Affairs*, 101(2), 643-663. DOI: <https://doi.org/10.1093/ia/iaae324>
14. List of active separatist movements in Africa (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_active_separatist_movements_in_Africa
15. List of territorial disputes (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_territorial_disputes
16. Madondo F. (2015), Mapping the separatist movements (SMs), *The Pan Africanist*, available at: <https://thepanafrikanist.com/mapping-the-separatist-movements-sms-in-africa/>
17. The Armed Conflict Survey 2022: Sub-Saharan Africa Regional Analysis (2022), in *IISS*, available at: <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2022/11/acs-2022-sub-saharan-africa/>
18. Uppsala Conflict Data Program. (2026), in *Uppsala University*, available at: <https://ucdp.uu.se/encyclopedia>, <https://ucdp.uu.se/exploratory>
19. Voroniuk, Ye., Skriabina, P. (2025), Understanding Conflicts in Africa: a Review of geopolitical Instability and its root Causes, *Current Problems of international Relations*, 163, 23-34, available at: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/3961/3690>
20. Why Somalia is About to Split Into Three States? (2024), in *TLDR News Global*, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=2NfxV1T3hcY>

Тема 7. Сучасна політична карта Африки та її можливі трансформації.
Сучасний стан і перспективи дипломатичних та політичних відносин
України з державами Африки

1. Сучасна політична карта Африки. На 2026 рік в Африці існує 54 суверенні держави [див. додаток А] та 11 залежних територій або невіддільних частин окремих європейських держав [див. табл. 7.1]. Острів Сокотра перебуває у складі Ємену. Крім того, на континенті існують частково визнані *Сахарська Арабська Демократична Республіка (САДР)* і *Сомаліленд* та ніким не визнаний *Пунтленд* [детальніше про відцентрові рухи див. попередню лекцію].

Таблиця 7.1.

Залежні території та складові європейських держав у Африці

[складено автором]

№ п/п	Назва	Адміністративний центр	Європейська держава
1	Британська Територія в Індійському Океані	Дієго-Гарсія	Велика Британія
2	Канарські острови	Лас-Пальмас	Іспанія
3	Мадейра	Фуншал	Португалія
4	Майотта (Маоре)	Мамудзу	Франція
5	Мелілья	Мелілья	Іспанія
6	Острови Святої Єлени, Вознесіння та Тристан-да-Кунья	Джеймстаун	Велика Британія
7	Пелагські острови	Агрідженто (Сицилія)	Італія
8	Реюньйон	Сен-Дені	Франція
9	Сеута	Сеута	Іспанія
10	Суверенні території Іспанії ¹	вісутній	Іспанія
11	Французькі Південні та Антарктичні Території	відсутній (фактично – Сен-П'єр, Реюньйон)	Франція

Примітка: ¹ – історично включали Сеуту та Мелілью, які нині мають окремий статус

Серед незалежних африканських держав 6 є острівними – Кабо-Верде, Сан-Томе і Принсіпі, Маврикій, Сейшели, Комори і Мадагаскар; 16 внутрішньоконтинентальними – Малі, Нігер, Чад, Буркіна-Фасо, ЦАР, Південний Судан, Ефіопія, Бурунді, Руанда, Уганда, Малаві, Замбія, Зімбабве, Ботсвана, Есватіні, Лесото.

За **формою державного правління** політична карта континенту доволі строката. Нині лише 3 держави зберігають *монархічну владу* – Марокко (напівконституційна), Лесото (конституційна) та Есватіні (абсолютна). У низці

африканських держав на локальному рівні зберігаються традиційні монархії, наприклад в Уганді, Беніні, Того, Ботсвані, Замбії, Малаві, Ефіопії, Чаді, Камеруні, Південному Судані, Нігерії, Південній Африці тощо. Їхній статус в окремих державах закріплений конституційно, а монархи мають вагомий вплив на суспільно-політичне життя.

Усі інші африканські держави мають республіканське правління. Майже половина держав континенту є *президентськими республіками*: Ангола, Бенін, Бурунді, Габон, Гамбія, Гана, Гвінея, Джибуті, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Замбія, Камерун, Кенія, Комори, Кот-д'Івуар, Ліберія, Малаві, Нігерія, Сейшели, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Туніс, Уганда, ЦАР. Таку ж форму державного правління має частково визнаний Сомаліленд. В Африці переважають президентські республіки, в яких президент є не лише головою держави, а й очолює уряд. Така форма державного правління часто є передумовою встановлення авторитарних та тоталітарних режимів і військових переворотів. Наприклад, у Еритреї і САДР зберігаються *незмінні однопартійні диктатури* від моменту проголошення незалежності. На 2026 рік *військові хунти* знаходяться при владі в Буркіна-Фасо, Гвінеї-Бісау, Мадагаскарі, Малі, Нігері, Судані, а майже половина африканських держав пережили періоди правління військових хунт у минулому, у т. ч. Алжир, Ангола, Гана, ДР Конго, Ефіопія, Єгипет, Ліберія, Нігерія, Сомалі, Чад та інші.

Ефіопія, Маврикій і Того є *парламентськими республіками*. Ботсвана, Зімбабве і Південна Африка є *парламентськими республіка з президентською виконавчою владою* (посади глави уряду та глави держави поєднуються в особі президента).

Три африканські держави – Лівія, Південний Судан і Сомалі – перебувають під управлінням *тимчасових урядів* у результаті політичної турбулентності останніх років.

Решта африканських республік мають *змішану форму державного правління*: Алжир, Єгипет, ДР Конго, Кабо-Верде, Конго, Мавританія, Мозамбік, Намібія, Руанда, Чад.

За **формою державного устрою** переважна більшість держав континенту є унітарними. *Федеративний устрій* мають лише Ефіопія, Коморські Острови, Нігерія, Південний Судан, Сомалі, Судан.

Щодо **типу політичного режиму**, то традиційно в Африці переважають авторитарні та тоталітарні режими. Наприклад, за індексом демократії від «Economist Intelligence Unit» у 2025 році африканські держави були розподілені між групами наступним чином:

- ✓ *повноцінна демократія* – Маврикій;
- ✓ *неповна демократія* – Ботсвана, Кабо-Верде, Південна Африка, Намібія, Гана, Лесото, Малаві, Сенегал;
- ✓ *перехідний (гібридний) режим* – Замбія, Ліберія, Танзанія, Мадагаскар, Кенія, Марокко (всі вищезазначені держави мають індекс демократії вищий за показник України), Туніс, Гамбія, Сьєрра-Леоне, Уганда, Бенін, Кот-д'Івуар, Нігерія;
- ✓ *авторитарний режим* – решта. Найгіршу ситуацію з рівнем демократії протягом багатьох років мають Судан, Гвінея-Бісау та ЦАР, які поступають за індексом демократії у світі лише Північній Кореї, М'янмі та Афганістану.

Варто зазначити, що приналежність до авторитарного режиму за підходом від «Economist Intelligence Unit» прирівнюється до характеристик тоталітарного режиму за багатьма іншими підходами.

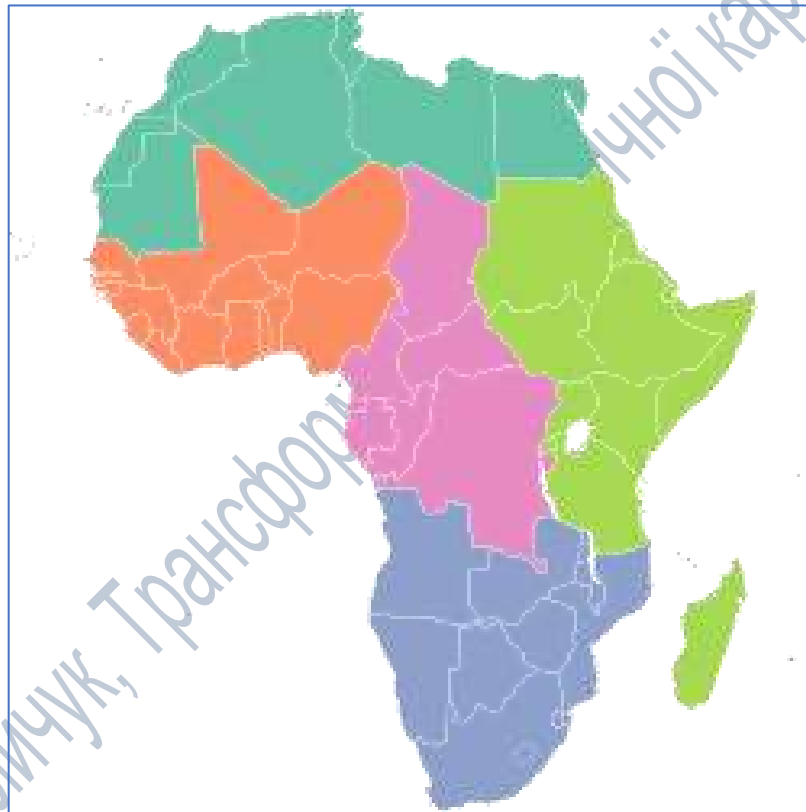
2. *Підходи до історико-географічної регіоналізації Африки.*

Важливим елементом політико-географічної характеристики держави є її приналежність до певного історико-географічного регіону. За сукупністю природних, історико-культурних, соціально-економічних та політичних характеристик Африку найчастіше поділяють на 5 регіонів: Північну, Західну, Центральну, Східну та Південну. Поширеним залишається і поділ континенту на Північну та Тропічну (Субсахарську) Африку.

Українські науковці у своїх працях найчастіше спираються на регіоналізацію Африки від ООН та її спеціалізованих установ, як от Всесвітня

туристична організація, Г. де Блія і П. Мулера, С. Кузика, О. Топузова і Л. Тищенко, В. Юрківського, Б. Яценка. Головні відмінності у складі окремих регіонів у різних авторів стосуються місцезнаходження певних держав. Наприклад, за різними підходами Мавританія може бути складовою Північної або Західної Африки; Південний Судан – Північної або Східної; Ангола – Центральної або Південної; Замбія – Центральної, Південної або Східної тощо.

Кожен із зазначених підходів може бути застосований при характеристиці політико-географічного положення африканських держав, проте, на нашу думку, найбільш доцільним для уникнення плутанини є використання регіоналізації від Африканського Союзу.

Рис. 7.1. Регіоналізація Африки від Африканського Союзу [на основі 17].

Африканський Союз пропонує наступний склад регіонів [див. рис. 7.1]:

- ✓ Північна Африка (бірюзовий колір) – Алжир, Єгипет, Західна Сахара, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс;
- ✓ Західна Африка (помаранчевий колір) – Бенін, Буркіна-Фасо, Кабо-Верде, Кот-д'Івуар, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Ліберія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того;

- ✓ Центральна Африка (бузковий колір) – Бурунді, Габон, ДР Конго, Екваторіальна Гвінея, Камерун, Республіка Конго, Сан-Томе і Принсіпі, ЦАР, Чад;
- ✓ Східна Африка (салатовий колір) – Джибуті, Еритрея, Ефіопія, Кенія, Комори, Маврикій, Мадагаскар, Південний Судан, Руанда, Сейшели, Сомалі, Судан, Танзанія;
- ✓ Південна Африка (синій колір) – Ангола, Ботсвана Есватіні, Замбія, Зімбабве, Лесото, Малаві, Мозамбік, Намібія, Південна Африка.

Використання будь-якого підходу до регіоналізації Африки має бути обґрунтованим

3. ***Перспективи політичної карти Африки.*** Як показують попередні теми, політична карта Африки зазнає постійних змін і важко стверджувати, що у майбутньому вона залишатиметься стабільною. І хоча на континенті нині залишилося лише декілька залежних територій, які навряд чи проголосять незалежність у середній перспективі, поштовхом для подальших змін можуть стати як вирішення низки територіальних суперечок та численні відцентрові рухи [див. лекцію 6], так і діяльність терористичних угруповань та загострення низки глобальних проблем. Поряд із можливою появою нових суверенних держав та змінами кордонів, як показує досвід, африканські держави періодично змінюють форми державного правління та устрою, відбувається трансформація політичних режимів.

З 90-х років ХХ століття до наших днів на політичній карті Африки відбулися мінімальні зміни; у **1993** році незалежність від Ефіопії здобуває **Еритрея**, а у **2011** від Судану – **Південний Судан**. У **1991** році незалежність від Сомалі проголосив **Сомаліленд** (у 2003 році 99% учасників референдуму проголосували за незалежність) і лише у 2025 році першою державою, яка його визнала, став Ізраїль. Окремі держави мають з ним економічні стосунки та визнають паспорти. Центральний уряд не контролює всю територію, на яку претендує і яка раніше була складовою провінції у складі Сомалі. У 2024 році повторно незалежність від Сомалі проголосив Пунтленд. Обидві

самопроголошені держави мають між собою невирішену територіальну суперечку.

Попри визнання з боку Африканського Союзу та низки держав, невизначеними залишаються перспективи і фактичні кордони **Західної Сахари** (САДР), яку Марокко вважає своєю територією. Свого часу Західну Сахару визнали 84 держави-члени ООН, однак під тиском Марокко більшість держав змінила свій підхід до визнання і станом на серпень 2026 року її визнають лише 36 держав.

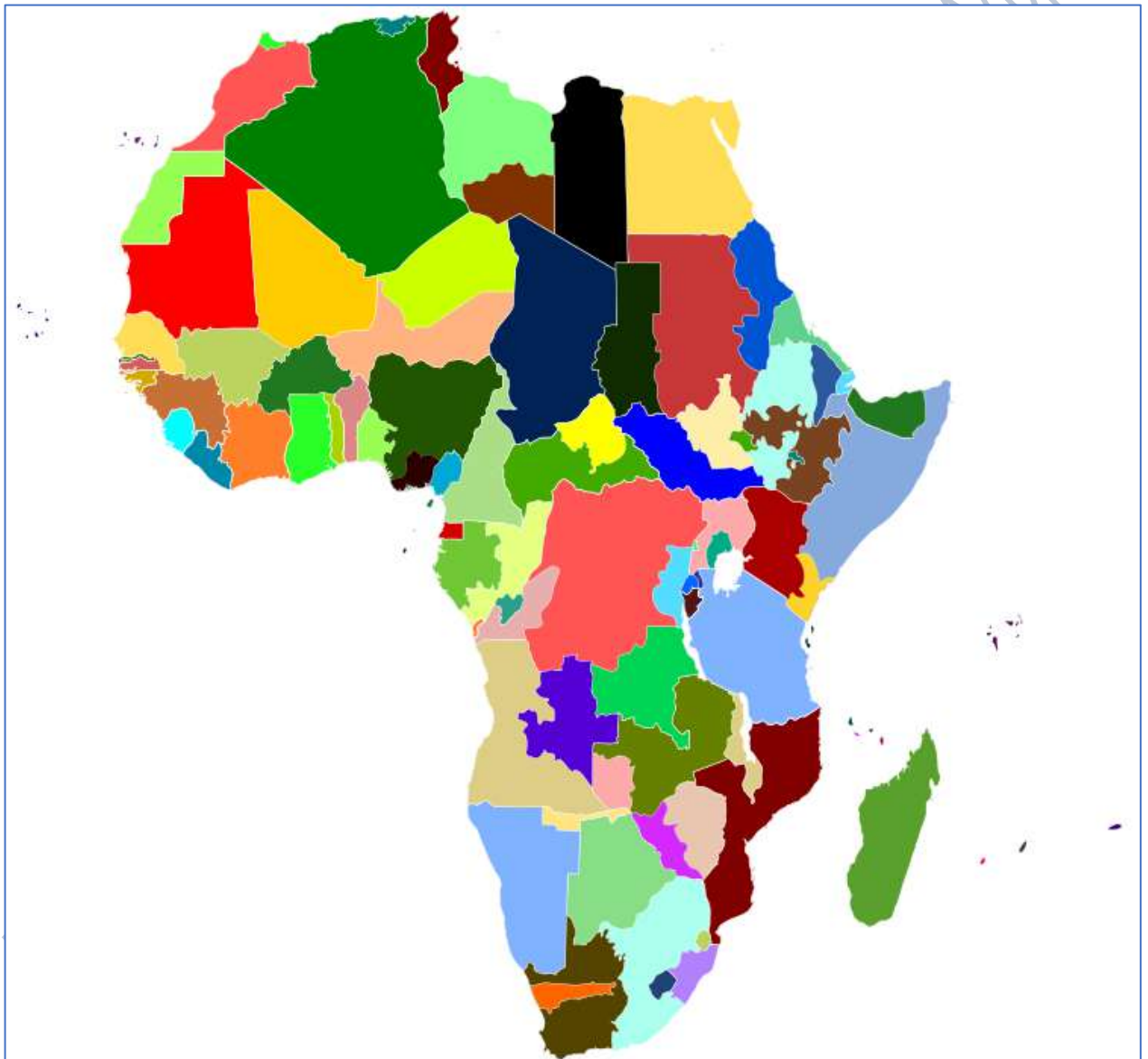

Рис. 7.2. Варіант політичної карти Африки у разі перемоги окремих відцентрових рухів [запозичено на <https://i.imgur.com/E79RDPp.png>]

Дуже цікавий погляд на майбутню політичну карту Африки мають П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк та Р. Турчак, які в праці «Етнополітична карта світу XXI століття: Методичний і предметний коментарі» передбачають, що в результаті відокремлення або розпаду нині існуючих держав на політичній карті континенту можуть з'явитися *Атлас, Туарег, Хауса, Борну, Гедда, Сонгай, Батірмі, Фульбе, Мандінго, Манде, Менде, Акан, Ашанті, Кру, Гур, Йоруба, Ігбо, Едо, Іджо, Крос, Нупе, Італа, Ідома, Тів, Бенуе, Мандаро, Адамава, Бамум, Фанг, Біоко, Лоанго, Убангі, Гуту, Тутсі, Монго, Теке, Бануба, Балуба, Конджо, Азанія, Мору, Лунда, Овімбунду, Лучазі, Ньянека, Окаванго, Африкаан, Коса, Зулу, Трансвааль, Матабеле, Шоне, Бембія, Лозі, Тсонга, Яо, Суахілі, Ньямвезі, Сукума, Ньятуру, Хая, Баха, Руква, Хехе, Шамбала, Масая, Танангі, Джатта, Морогоро, Гого, Маконде, Ангона, Буганда, Бунйоро, Анколе, Торо, Карамоджа, Ачолі, Ланго, Тесо, Бусога, Ньянза, Нанді-Сук, Туркан, Галла, Тиграї, Сідамо, Дарфур, Кордофан, Нубія, Беджа, Барі, Нілія.*

Багато з них, як бачимо мають глибоке історичне коріння і певні традиції державності у минулому. Інші на даний момент є складовими багатоетнічних держав, чиї кордони були визначені колонізаторами, і або вже мають прагнення до самостійного існування, або у будь-який час можуть скористатися дестабілізацією існуючих держав для проголошення власних суверенітетів. Один із варіантів можливої політичної карти Африки поданий на рис 7.2.

Перспективи змін політичної карти Африки та їхня динаміка залежатимуть від поєднання сукупності чинників та процесів, що відбуватимуться у майбутньому на глобальному, регіональному і локальному рівнях. Тому передбачити їх нині дуже складно.

4. Україна і Африка: сучасний стан і перспективи дипломатичних та політичних відносин. Африка в силу низки об'єктивних та суб'єктивних передумов з моменту проголошення Україною незалежності залишалася практично поза увагою української дипломатії і політики: за 31 рік українські президенти відвідали лише 3 африканські держави, а українські посольства було відкрито лише в 10-и державах. Майже зі чвертю африканських держав за усі

роки української незалежності контакти обмежувалися лише протокольним листуванням. Після 2022 року африканський вектор української зовнішньої політики значно активізувався: було відкрито 8 посольств; відбулася низка офіційних візитів і телефонних розмов на найвищому рівні, деякі вперше за весь період незалежності; африканські держави підтримали низку проукраїнських ініціатив тощо. На рівні ГА ООН найбільш послідовно за резолюції по Україні голосують Кабо-Верде, Ліберія і Сейшельські Острови.

Перша спроба встановити дипломатичні стосунки між Україною та африканськими державами припадає на період українських національно-визвольних змагань початку ХХ століття, коли Уряд УНР в екзилі у 1925 році призначив Є. Бачинського дипломатичним репрезентантом УНР в Ефіопії.

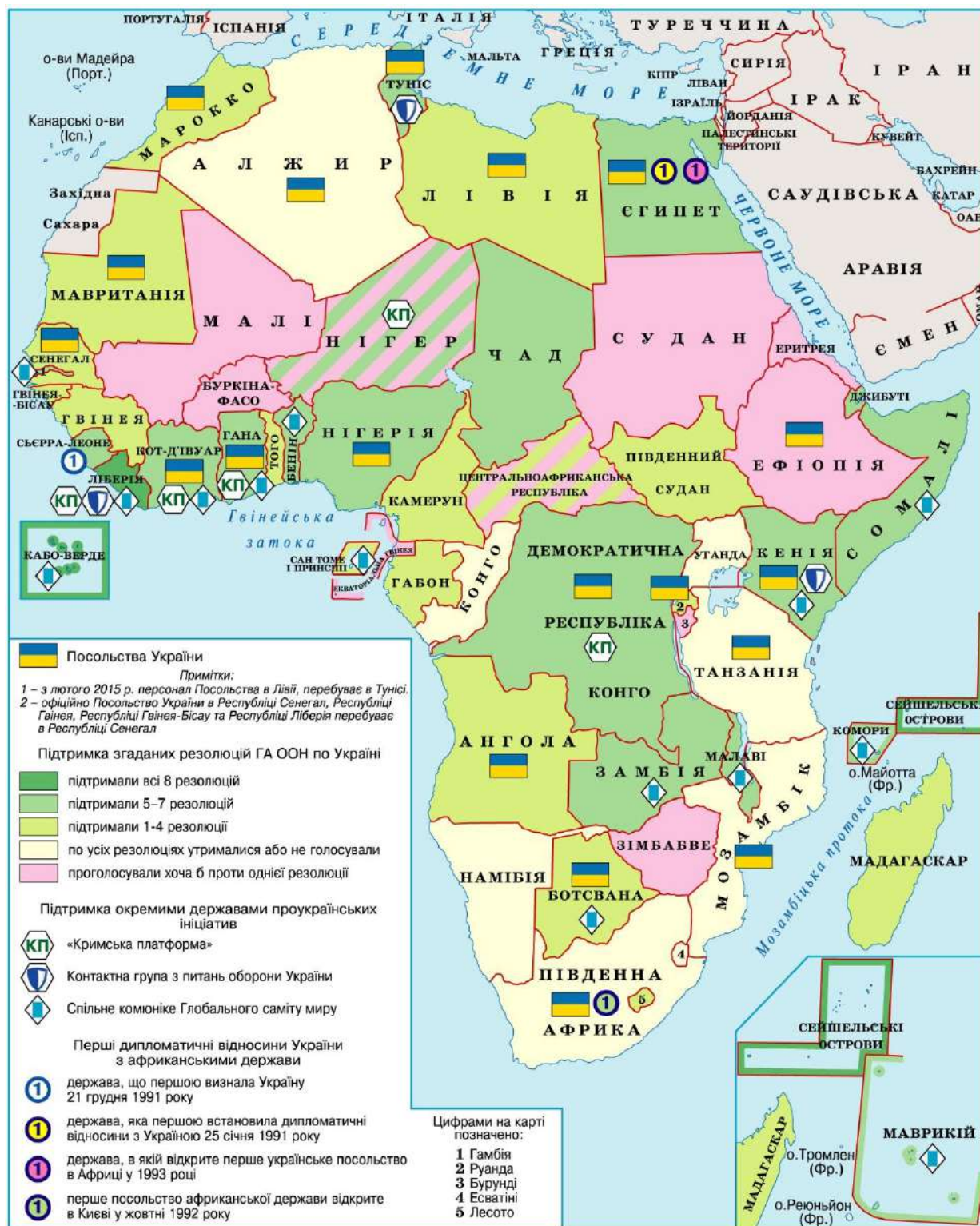
Процес визнання України африканськими державами, за даними МЗС України, розпочала 21 грудня 1991 року Сьєра-Леоне, продовжили Туніс (25 грудня), Алжир (27 грудня), Замбія, Марокко та Намібія (всі 30 грудня). У січні 1992 року незалежність України визнали Ефіопія, Єгипет, Лівія, Малі, Бурунді, Джибуті, Бенін, Габон, Гвінея, Буркіна-Фасо, Кабо-Верде, Екваторіальна Гвінея, Лесото. У 90-х роках географія визнання України розширилась за рахунок Руанди, Ботсвани, Уганди, Південної Африки, Мадагаскару, Зімбабве, Нігерії, Мозамбіку, Республіки Конго, Гани, Судану, Сенегалу, Маврикію, Танзанії, Камеруну, Мавританії, Кот-д'Івуару, Чаду, Кенії, Коморських Островів, Того, Еритреї, Сейшельських Островів, Анголи, ЦАР, Сан-Томе і Принсіпі, Есватіні, Ліберії, Малаві, Демократичної Республіки Конго, Гамбії, Нігеру. Визнання продовжилося і у ХХІ столітті. На сьогодні незалежність України визнають усі африканські держави.

Процес встановлення дипломатичних відносин мав певний часовий лаг: 25 січня 1992 року були встановлені дипломатичні відносини України з Єгиптом; 6 лютого 1992 – з Буркіна-Фасо; 16 березня 1992 – з Південною Африкою; 17 березня 1992 – з Лівією; 25 березня 1992 – з Кабо-Верде; 4 квітня 1992 – з Гвінеєю; 10 квітня 1992 – з Беніном; 25 квітня 1992 – із Зімбабве; 18 травня 1992 – з Екваторіальною Гвінеєю; 4 червня 1992 – Суданом тощо. 11 квітня 2025 року останньою з африканських держав дипломатичні відносини з Україною

встановила Сомалі, яка є однією з небагатьох африканських держав, що найбільш постійно підтримує Україну на рівні ООН.

Перше українське посольство було відкрите в Єгипті у березні 1993 року; згодом з'явилися посольства у Південній Африці, Тунісі, Лівії, Алжирі тощо [див. рис. 7.3]. Загалом на середину 2026 року Україна має дипломатичні відносини з 52 африканськими державами (хунти Малі та Нігеру, підтримувані російськими найманцями з «Африканського корпусу», у 2024 в односторонньому порядку розірвали дипломатичні відносини), а українські посольства представлені лише у 19, причому 8 посольств було відкрито уже після 2022 року. За даними МЗС України, ще планується відкриття посольств у Судані та Камеруні.

У жовтні 1992 р першою серед африканських держав своє посольство в Києві відкрила Південна Африка. Нині в Україні працюють посольства лише 7 африканських держав: Алжиру, Єгипту, Лівії, Марокко, Нігерії, Південної Африки, Судану. Декілька держав представлені посольствами з резиденцією в інших країнах. Наприклад, у Берліні перебувають акредитовані в Україні посольства Буркіна-Фасо, Ефіопії, Зімбабве, Малаві, Мавританії, Маврикію, Руанди, Уганди; у Варшаві – Анголи, Гвінеї-Бісау, Сенегалу, Тунісу; у Стокгольмі – Ботсвани і Танзанії; в Анкарі – Гани; у Відні – Кенії; в Женеві – Есватіні. Резиденції деяких акредитованих в Україні послів після 2022 р перемістилися з росії в інші держави, проте окремі, на жаль, досі залишилися в москві. Окремі держави – Бенін, Гана, Гвінея, Демократична Республіка Конго, Кенія, Коморські Острови, Кот-д'Івуар, Південна Африка, Сейшельські Острови, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Туніс, Уганда – представлені в Україні Генеральними та Почесними консульствами. Майже половина африканських держав не мають в Україні представництв будь-якого рівня. Така ситуація аж ніяк не сприяє глибокій взаємній обізнаності і плідній співпраці.

Рис. 7.3. Дипломатичні представництва України в Африці та підтримка африканськими державами окремих проукраїнських ініціатив після 2022 року [складено В. Стафійчуком, О. Малиновською; побудовано В. Остроухом].

Після початку росією у 2022 р повномасштабної війни проти нашої держави значно поживалися контакти між Україною та африканськими державами на рівні президентів, прем'єр-міністрів, голів парламентів, міністрів

закордонних справ тощо. Зокрема, окрім зустрічей Президента України з очільниками африканських держав на полях міжнародних самітів та численних телефонних розмов, відбулися і окремі офіційні візити. В. Зеленський у квітні 2025 року здійснив візит до Південної Африки, яка стала лише 4-ою країною континенту, яку коли-небудь офіційно відвідували українські президенти (свого часу Л. Кучма відвідав Єгипет і Туніс, а В. Ющенко – Єгипет та Лівію). Окрім зміцнення двосторонніх відносин, візит став важливим і в контексті посилення зв'язків з країнами Глобального Півдня, серед яких Південна Африка відіграє доволі вагому роль. Своєю чергою, першим президентом африканської держави, який відвідав Україну після 24 лютого 2022 р став Президент Гвінеї-Бісау. Його візит відбувся 26 жовтня 2022 р і це був перший візит африканського лідера до України з 2008 року. У червні 2023 року в рамках так званої "Африканської мирної ініціативи" Київ відвідали президенти Замбії, Коморських Островів, Південної Африки, Сенегалу та прем'єр-міністр Єгипту.

Надзвичайно важлива робота щодо налагодження і розвитку контактів з африканськими державами за означений період проводиться на рівні МЗС. Міністр закордонних справ України Д. Кулеба в 2022-24 роках у рамках декількох турне державами Африки відвідав Гану, Екваторіальну Гвінею, Ефіопію, Замбію, Кенію, Кот-д'Івуар, Ліберію, Маврикій, Малаві, Марокко, Мозамбік, Нігерію, Південну Африку, Руанду, Сенегал. Його наступник А. Сибіга продовжує політику активної багаторівневої взаємодії з африканським континентом: з моменту вступу на посаду він відвідав Анголу, Єгипет, Південну Африку та провів низку зустрічей і телефонних розмов з африканськими високопосадовцями. Окремі африканські держави з офіційними візитами у 2022-25 роках також відвідали Голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр, Міністр оборони та інші українські високопосадовці.

Важливим напрямком дипломатичної та політичної взаємодії з африканським континентом є розвиток не лише двосторонньої, а й багатосторонньої співпраці з Африканським Союзом, Економічним співтовариством Західної Африки, Лігою арабських держав, Економічним співтовариством держав Східної та Південної Африки тощо. Вся сукупність

шляхів комунікації спрямована на утвердження сприйняття України як цілісного і суверенного учасника міжнародних відносин, донесення правдивої інформації про наслідки розв'язаної росією війни і пошуки підтримки.

Лише поодинокі держави підтримують важливі проукраїнські ініціативи поза межами ООН: у окремих міжнародних самітах «Кримської платформи» брали участь ДР Конго, Кот-д'Івуар, Ліберія, Нігер та, за даними МЗС України, Гана, тоді як на установчому саміті не було жодної африканської держави; у Контактній групі з питань оборони України (неофіційна назва «Рамштайн») – Кенія, Ліберія, Туніс; допомогу надавали, але не є членами Групи – Марокко і Судан; у Глобальному саміті миру – Бенін, Гана, Гамбія, Кабо-Верде, Кенія, Коморські Острови, Кот-д'Івуар, Ліберія, Лівія, Мавританія, Південна Африка, Руанда, Сан-Томе і Прінсіпі, Сомалі (Спільне комюніке не підписали Лівія, Мавританія, Південна Африка. Руанда, проте підписали Ботсвана, Замбія, Малаві, Маврикій, які не брали участі в саміті). За словами Г. Ермана: «Жодна африканська держава не запровадила санкцій проти росії і не підтримала спецтрибунал з розслідувань російських злочинів». Ми також виявили, що жодна африканська держава досі не визнала Голодомор геноцидом українського народу.

Можна зробити висновки, що Україну зазвичай підтримують держави, які:

- продовжують орієнтуватися у своїй зовнішній політиці або підтримують хороші стосунки з ЄС, Великою Британією, США, Туреччиною (наприклад, Гана, Кабо-Верде, Кенія, Кот-д'Івуар, Марокко, Нігерія, Сейшельські Острови);
- мають поганий історичний досвід стосунків з росією або постраждали від її ПВК та місцевих союзників (наприклад, Джибуті, що зазнала нападів з боку Еритреї; Мозамбік, де антиурядових найманців підтримувала ПВК «Вагнер»; Лівія, де антиурядові сили підтримує росія та її ПВК);
- були місцем дислокації українських миротворців у складі місій ООН (Ліберія (у 2003-2018 роках українські миротворці відіграли важливу роль у підтриманні миру та безпеки в складі міжнародної Місії ООН),

Ангола, ДР Конго, Еритрея, Ефіопія, Кот д'Івуар, Малі, Судан, Сьєрра-Леоне);

- зазнали або продовжують зазнавати сепаратистських викликів і загроз стосовно збереження територіальної цілісності власних держав (наприклад, ДР Конго, Коморські Острови, Кенія, Лівія, Нігерія, Сомалі, Ангола).

Політична взаємодія між Україною та Африкою все ще залишається на доволі низькому рівні як через сильну протидію росії і Китаю та існуючі стереотипи, так і через недостатні можливості для донесення Україною правдивої інформації, у тому числі про геноцидальну політику росії і наслідки порушення нею міжнародних норм і принципів, та відмову використовувати свою частку радянського спадку в Африці. Для покращення дипломатичних та політичних стосунків з африканськими державами Україна повинна показувати себе передбачуваним і надійним партнером та невід'ємною складовою демократичного світу; нести зрозумілі послуги; враховувати локальні особливості та регіональний контекст; активізувати взаємодію з регіональними лідерами; посилювати економічну, інформаційну, культурну присутність. І хоча дипломатична та політична взаємодія України з африканськими державами після 2022 року є безпрецедентною з моменту проголошення незалежності, вона ще не відповідає взаємному потенціалові.

Отже, політична карта Африки на кожному з історичних етапів зазнавала певних трансформацій, які і визначали її склад, форми державного правління і устрою існуючих утворень, політичні режими тощо. На середину 2026 року тут існувало 54 суверенні держави, 12 складових позаконтинентальних держав та декілька утворень зі специфічним або спірним статусом. Майбутні її зміни залежатимуть від сукупності глобальних, регіональних та локальних процесів і чинників.

Запитання для самоперевірки:

1. Які залежні території чи складові позаконтинентальних держав присутні на політичній карті Африки?

2. Які типи республік в Африці вам відомі?
3. Дайте характеристику сучасної політичної карти Західної Африки: підходи до виділення регіону, склад, типи держав, конфлікти.
4. Від чого можуть залежати подальші зміни політичної карти Африки?
5. Як розвивалися дипломатичні та політичні стосунки України з державами Африки після 1991 року? Які проблеми у взаєминах існують нині?

Використані і рекомендовані джерела:

1. Ворожбит О. (2025), Грег Міллз: «Якщо Україна створить наратив сили, перемоги та агентності, то знайде ширше коло партнерів в Африці», *Український тиждень*, 25 червня.
2. *Географічний атлас світу* (2018), відп. ред. В. Радченко, ДНВП Картографія, Київ.
3. Ерман Г. (2023), Як Україна та Росія «воюють» за прихильність Африки, *BBC News Україна*, 22 червня, режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65965889>
4. Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. (2000), *Етнополітична карта світу XXI століття: Методичний і предметний коментарі*, Мандрівець, Тернопіль.
5. Комунікаційна стратегія Україна – країни Африки 2024-2026 (2023), в *Міністерство закордонних справ України*, режим доступу: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/strategiya-afrika-1.pdf>
6. Міністерство закордонних справ України (2026), офіційний сайт, режим доступу: <https://mfa.gov.ua/>
7. Мішин О. (2021), Від Лесі Українки до УНР: як українці відкривали Африку, *BBC News Україна*, 25 травня, режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57225573>
8. Співпраця між країнами Африки та Україною (н.д.), в *Київська школа економіки*, режим доступу: <https://kse.ua/ua/the-african-countries-and-ukraine-partnership-africa/>
9. Стафійчук В. І. (2019), *Політична географія світу* : навч. посіб., ОЛДІ-ПЛЮС, Херсон.
10. Стафійчук В., Малиновська О., Остроух В. (2025), Дипломатичні та політичні відносини України з державами Африки на сучасному етапі, *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya / Економічна та соціальна географія*, 94, 6-27. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2025.94.1>
11. Фалоїн Д. (2025), *Африка – не країна. Розвінчуючи стереотипи про строкатий континент*, Наш формат, Київ.
12. *Britannica* (н. д.), available at: <https://www.britannica.com/>

13. Democracy Index (2025), in *Economist Intelligence Unit (EIU)*, available at: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2025/>
14. Fleck F. (2023), A Renewed Wave of Coups in Africa? *Statista*, available at: <https://www.statista.com/chart/30532/number-of-coups-per-year-in-africa/?srsltid=AfmBOoperomPdeuthHzsF18AxuZGhp9Jofuh5ME38rRLg0eCvF-ltI7ex>
15. List of monarchies (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_monarchies#Subnational_monarchies
16. List of sovereign states and dependent territories in Africa (2026), in *Wikipedia*, available at: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_sovereign_states_and_dependent_territories_in_Africa
17. *Strengthening Popular Participation in the African Union A Guide to AU Structures and Processes* (2010), Open Society Initiative for Southern Africa (OSISA) and Oxfam, available at: https://oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/file_attachments/au-guide-eng_0.pdf
18. Why Somalia is About to Split Into Three States? (2024), in *TLDR News Global*, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=2NfxVIT3hcY>

- Географічний атлас світу* (2018), відп. ред. В. Радченко, ДНВП Картографія, Київ
- Головченко В., & Рубель В. (2010), *Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX - друга третина XX ст.)*, Либідь, Київ.
- Ерман Г. (2023), Як Україна та Росія «воюють» за прихильність Африки, *BBC News Україна*, 22 червня, режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65965889>.
- Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., & Турчак Р. (2000), *Етнополітична карта світу XXI століття: Методичний і предметний коментарі*, Мандрівець, Тернопіль.
- Кіндер Г., & Хільгеман В. (2001), *Всесвітня історія. Dtv-Atlas*, Знання-прес, Київ.
- Колонізація Африки – підсумок за картою, в *Geo History*, режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Fbb7nbIUUEM>
- Комунікаційна стратегія Україна – країни Африки 2024-2026 (2023), в *Міністерство закордонних справ України*, режим доступу: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/strategiya-afrika-1.pdf>
- Лажнік В. Й. (2008), Невизнані державні утворення як об'єкти сучасної політичної карти світу, *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Географічні науки*, № 1, С. 202-211.
- Майборода О. М. (2013), *Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід* : монографія, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, режим доступу: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Majboroda_O_Etnichni-pastky-dekolonizatsi_afrykanskyj-dosvid.pdf
- Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-і роки)* (1999), : підручник / В. А. Манжола та ін., Либідь, Київ.
- Мішин О. (2019), Кінець "морської сліпоти" Африки, в *ТСН*, режим доступу: <https://tsn.ua/blogi/themes/world/somali-proti-keniyi-bitva-za-shelf-1300758.html>.

Мішин О. (2021), Від Лесі України до УНР: як українці відкривали Африку, *BBC News Україна*, 25 травня, режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57225573>.

Рубель В. (2007), *Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.)*: Навч. посібник, Либідь, Київ.

Стафійчук В. І. (2019), *Політична географія світу* : навч. посіб., ОЛДІ-ПЛЮС, Херсон.

Стафійчук В. (2025), «Українські дослідники Африки у XVIII – на початку XX століття», в *Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 150-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та 35-річчю створення кафедри Географії України та регіоналістики (м. Чернівці, 31 жовтня 2 листопада 2025 р.)*, Чернівці, с. 45-47, режим доступу: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13096>

Стафійчук В., Малиновська О., Остроух В. (2025), Дипломатичні та політичні відносини України з державами Африки на сучасному етапі, *Економічна та Соціальна Географія / Економічна та соціальна географія*, 94, 6-27. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2025.94.1>

Стафійчук В., Брайчевський Ю., Малиновська О., Остроух В. (2026), Динаміка географії та інтенсивності політичних конфліктів у Африці в 1992-2023 роках, *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Геологія. Географія. Екологія"*, 4.

Фалоїн Д. (2025), *Африка – не країна. Розвінчуючи стереотипи про строкатий континент*, Наш формат, Київ.

Філіпс К. (2025), *Поля битв. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід*, Стилєт і стилос, Київ.

Шлапак А. (2018), *Хронологічні таблиці з Нової історії країн Азії та Африки XVI ст. – поч. XX ст.*, Самміт-Книга, Київ.

Як жили, вбивали та помирали 20 найкривавіших диктаторів нового часу?, в *TCH*,
режим доступу: <https://tsn.ua/lady/news/obschestvo/yak-zhili-vbivali-ta-pomirali-20-naykrivavishih-diktatoriv-novogo-chasu-2049499.html>

Adekeye A. (2010), *The Curse of Berlin: Africa After the Cold War*, University of KwaZulu-Natal Press.

Adekeye A. (2011), *UN Peacekeeping in Africa: From the Suez Crisis to the Sudan Conflicts*, Lynne Rienner Pub.

Adekeye A. (2021), *The Trial of Cecil John Rhodes*, Jacana Media.

Adekeye A. (2025), *Global Africa: Profiles in Courage, Creativity, and Cruelty*. Routledge.

Adekeye A. (2025), *The Black Atlantic's triple burden: Slavery, colonialism, and reparations*, Manchester University Press.

Agyemfra, A. (2023). Africa's Stance in the Russia-Ukrainian War: An Opportunity for Partnership with China and Russia, *Afrika Tanulmányok / Hungarian Journal of African Studies*, 17(1), 29-50. DOI: <https://doi.org/10.15170/AT.2023.17.1.2>

Aning K., & Tachie-Menson E. A. (2023), The World as Seen from Addis: The African Union's View of Global Dynamics, *Yearbook on the African Union*, 4, 13-24. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004713147_003

Arnold G. (2017), *Africa: A Modern History: 1945-2015*, Atlantic Books.

Bethwell A. O. (1999), *General History of Africa V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. University of California Press, Berkeley.

Boahen A. A. (ed.) (1985), *General history of Africa, VII: Africa under colonial domination, 1880-1935*, UNESCO, University of California Press, URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000184296>

Britannica (н. д.), URL: <https://www.britannica.com/>

Brunberg J. (2024), *Wars since 1900. The Polynational War Memorial*, URL: https://www.war-memorial.net/wars_all.asp?q=3

Category: Wars involving the states and peoples of Africa (2026), in *Wikipedia*, URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Wars_involving_the_states_and_peoples_of_Africa

- Clark J. D. (ed.) (1982), *The Cambridge History of Africa. Volume 1: From the Earliest Times to c.500 B.C.*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
- Conflict Barometer (1992-2024), URL: <https://hiik.de/konfliktbarometer/bisherige-ausgaben/>.
- Gray R. (ed.) (1975), *The Cambridge History of Africa, Volume 4: From c.1600 to c.1790*, Cambridge University Press. (e-book 2008)
- Crowder M. (ed.) (1984), *The Cambridge History of Africa, Volume 8: From c.1940 to c.1975*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
- Democracy Index (2025), in *Economist Intelligence Unit (EIU)*, URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2025/>.
- Donnelly Fage J. (ed.) (1979). *The Cambridge History of Africa. Volume 2: From c.500 B.C. to A.D. 1050*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
- Dunnigan J. F., & Bay A. (2008), *A quick and dirty guide to war:...* Paladin Press,
- Fisher M. (2012), The Dividing of a Continent: Africa's Separatist Problem, The Atlantic, URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/09/the-dividing-of-a-continent-africas-separatist-problem/262171/>
- Fleck F. (2023), A Renewed Wave of Coups in Africa? *Statista*, URL: <https://www.statista.com/chart/30532/number-of-coups-per-year-in-africa/?srsltid=AfmBOoperomPdeutHzsF18AxuZGhp9Jofuh5ME38rRLg0eCvF-ltI7cx>
- Flint J. E. (ed.) (1977), *The Cambridge History of Africa, Volume 5: From c.1790 to c.1870*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
- Freeman-Grenville G.S.P. (1991), *The New Atlas of African History*, Simon & Schuster, New York.
- Global Terrorism Index 2026 (2026), URL: <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2026/03/Global-Terrorism-Index-2026-Report.pdf>
- Gray R. (ed.) (1975), *The Cambridge History of Africa, Volume 4: From c.1600 to c.1790*, Cambridge University Press. (e-book 2008).

- Kynoch G. (2005), Crime, conflict and politics in transition-era South Africa, *African Affairs*, Vol. 104, No. 416, pp. 493–514. DOI: <https://doi.org/10.1093/afraf/adi009>.
- Larsen, K. Ph. (2025), The Wagner Group and its relationship with the Russian state, *International Affairs*, 101(2), 643-663. DOI: <https://doi.org/10.1093/ia/iaae324>
- List of kingdoms and empires in African history (2026), in *Wikipedia*, URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_kingdoms_and_empires_in_African_history.
- Madondo F. (2015), Mapping the separatist movements (SMs), *The Pan Africanist*, URL: <https://thepanafrikanist.com/mapping-the-separatist-movements-sm-in-africa/>
- Mapping Africa's coups d'état across the years* (2023), URL: <https://www.aljazeera.com/news/2023/8/30/mapping-africas-coups-detat-across-the-years>
- Mensah A., & Aning, K. (2022), Russia Resurgent? Untangling the Role and Meaning of Moscow's Proxies in West Africa and the Sahel, *Strategic Review for Southern Africa*, 44(1), 47–63. DOI: <https://doi.org/10.35293/srsa.v44i1.4058>
- Monareng L. L. (2023), The Curse of Berlin: Africa After the Cold War, by Adekeye Adebajo, *African Historical Review*, 54:2, 82-91, DOI: <https://doi.org/10.1080/17532523.2024.2330222>
- Niyitunga E B., and Adunimay A. W., (2023), A Convoluted Post-Cold War World: Effects of Russo-Ukrainian War on Africa's International Relations, *Journal of African Foreign Affairs*, Vol. 10, No. 2, URL: https://hdl.handle.net/10520/ejc-aa_jafa_v10_n2_a5
- Nkuna V. M. (2024), South Africa's foreign policy challenges and prospects since the Russia-Ukraine war, *Journal of African Foreign Affairs*. Vol. 11, No. 1, URL: https://hdl.handle.net/10520/ejc-aa_jafa_v11_n1_a8
- Nzuki C. (2023), Africa's Peace Delegation: A New Chapter for Africa and the Ukraine War, *Center for Strategic and International Studies*, June, 16, URL: <https://www.csis.org/analysis/africas-peace-delegation-new-chapter-africa-and-ukraine-war>

- Ogot Bethwell A. (1999), *General History of Africa V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, Berkeley: University of California Press.
- Oliver R. & Sanderson G. N. (eds.) (1985), *The Cambridge History of Africa, Volume 6: From 1870 to 1905*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
- Oliver R. (ed.) (1977), *The Cambridge History of Africa, Volume 3: From c.1050 to c.1600*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
- Parker J. (Ed.), Adjaye, D. (2023), *Great Kingdoms of Africa*, Thames and Hudson, London.
- Political Geography Now (2026), URL: <https://www.polgeonow.com/>
- Roberts A. D. (ed.) (1986), *The Cambridge History of Africa, Volume 7: From 1905 to 1940*, Cambridge University Press. (e-book 2008).
- Shillington K. (2019), *History of Africa*, 4th edition, Bloomsbury Academic.
- Shillington K. (ed.) (2004), *Encyclopedia of African History*, Routledge, New York.
- Strengthening Popular Participation in the African Union A Guide to AU Structures and Processes* (2010), Open Society Initiative for Southern Africa (OSISA) and Oxfam, URL: https://oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/file_attachments/au-guide-eng_0.pdf
- The Armed Conflict Survey 2022: Sub-Saharan Africa Regional Analysis (2022), in IISS, URL: <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2022/11/acs-2022-sub-saharan-africa/>
- The USSR in Third World Conflicts: Soviet Arms and Diplomacy in Local Wars, 1945-1980*, (1984), by Bruce D. Porter, Cambridge.
- This 1866 Map of Africa Explains Even More!* URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XJmFZ0zHY9k> та інші відео каналу *Atlas Pro*
- Uppsala Conflict Data Program. (2026), in *Uppsala University*, URL: <https://ucdp.uu.se/encyclopedia>, <https://ucdp.uu.se/exploratory>.
- War and Peace in Africa*, (2010), edited by Toyin Falola and Raphael Chijioke Njoku, Carolina Academic Press.
- World History Encyclopedia*, (н. д.), URL: <https://www.worldhistory.org/>

Додаток А.

Список суверенних держав на сучасній політичній карті Африки

Назва держави	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн. осіб
Алжир	Алжир	2381.7	44.2
Ангола	Луанда	1246.7	34.5
Бенін	Порто-Ново	112.6	13.0
Ботсвана	Габороне	581.7	2.6
Буркіна-Фасо	Уагадугу	274.0	22.1
Бурунді	Гітега	27.8	12.6
Габон	Лібревіль	267.7	2.3
Гамбія	Банжул	10.4	2.6
Гана	Аккра	238.5	32.8
Гвінея	Конакрі	245.9	13.5
Гвінея-Бісау	Бісау	36.1	2.1
Демократична Республіка Конго	Кіншаса	2344.9	95.9
Джибуті	Джибуті	1.1	23.2
Екваторіальна Гвінея	Сьюдад-де-ла-Пас	28.1	1.6
Еритрея	Асмера	117.6	3.6
Ефіопія	Аддис-Абеба	1104.3	120.3
Есватіні	Лобамба, Мбабане	17.4	1.2
Єгипет	Каїр	1001.4	109.3
Замбія	Лусака	752.6	19.5
Західна Сахара ¹	Ель-Аюн, Рабуні, Тіндуф, Тіфариті	267.4	0.6
Зімбабве	Хараре	390.8	16.0
Кабо-Верде	Прая	4.0	0.6
Камерун	Яунде	475.4	27.2
Кенія	Найробі	580.4	53.0
Коморські Острови	Мороні	2.2	0.8
Кот-д'Івуар	Ямусукро	322.5	27.5
Лесото	Масеру	30.4	2.3
Ліберія	Монровія	111.4	5.2
Лівія	Триполі	1759.5	6.7
Маврикій	Порт-Луї	2.0	1.3
Мавританія	Нуакшот	1030.7	4.6
Мадагаскар	Антананаріву	587.0	28.9
Малаві	Лілонгве	118.5	19.9
Малі	Бамако	1240.2	21.9
Марокко	Рабат	446.6 ²	37.1
Мозамбік	Мапуту	801.6	32.1
Намібія	Віндгук	825.4	2.5
Нігер	Ніамей	1267.0	25.3
Нігерія	Абуджа	923.8	213.4
Південна Африка	Блумфонтейн, Кейптаун, Преторія	1221.0	59.4

Назва держави	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн. осіб
Південний Судан	Джуба	644.3	10.7
Республіка Конго	Браззавіль	342.0	5.8
Руанда	Кігалі	26.8	13.5
Сан-Томе і Прінсіпі	Сан-Томе	1.0	0.2
Сейшельські Острови	Вікторія	0.5	0.1
Сенегал	Дакар	196.7	16.9
Сомалі	Могадішо	637.7 ³	17.1
Сомаліленд ¹	Харгейса	176.1	4.0
Судан	Хартум	1861.5	45.7
Сьєрра-Леоне	Фрітаун	71.7	8.4
Танзанія	Додома, Дар-ес-Салам	945.2	63.6
Того	Ломе	56.8	8.6
Туніс	Туніс	163.6	12.3
Уганда	Кампала	236.0	45.9
Центральноафриканська Республіка	Бангі	623.0	5.5
Чад	Нджамена	1284.0	17.2

Примітки: ¹ – частково визнані держави;

² – без спірних територій та території Західної Сахари

³ – з територією Сомаліленду

дані про населення подані на 2022 рік

СТАФІЙЧУК Валентин Іванович

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИ АФРИКИ

навчальний посібник
для студентів спеціальності
С6 Географія та регіональні студії

Електронне видання